

**İQTİSADI TƏŞƏBBÜSLƏRƏ YARDIM
İCTİMAİ BİRLİYİ**

**Azərbaycanda orta təhsil sisteminin
Cənubi Qafqaz, Baltik və Şərqi Avropa
ölkələrilə müqayisəli tədqiqi**

Bakı-2010

Tədqiqat Açıq Cəmiyyət İnstitutu – Yardım Fondunun maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən «Azərbaycanda orta təhsil siyasətinin Cənubi Qafqaz, Baltik və Şərqi Avropa ölkələri ilə müqayisəli tədqiqi və tədqiqatın nəticələrinin ictimailəşdirilməsi» layihəsi çərçivəsində aparılıb. Layihənin başlıca məqsədi bir sıra keçid ölkələrinin nümunəsində Azərbaycanda orta təhsil sisteminin vəziyyətinin qiymətləndirilməsindən və bu sahədə aşkara çıxan tapıntıların ictimailəşdirilməsindən ibarətdir

Tədqiqat qrupu:

Rövşən Ağayev, *rəhbər*
Azər Mehtiyev, *ekspert*
Cavid Ağayev, *tərcüməçi*

Az1009, Azərbaycan, Bakı şəhəri,
Zülfü Adıgözəlov küçəsi, ev 21
Tel: (99412) 5964459
Faks: (99412) 5964978
E-mail: sei@azeronline.com,
amehtiyev@gmail.com,
agayev73@yahoo.com
Web: www.sei.az

Tədqiqatın qısa icmalı

Bu tədqiqat Azərbaycanın orta təhsil sisteminin Latviya, Çexiya və Gürcüstanla müqayisəli təhlilinə həsr olunub. Təhlil zamanı keçid dövrünü yaşayan bu 4 ölkədə orta təhsilin hüquqi əsasları, ümumi təhsilin inkişafı ilə bağlı milli hökumətlərin qəbul etdikləri proqramlar və həmin proqramlar çərçivəsində gerçəkləşdirilən islahatlar barədə ətraflı məlumat verilir. Eyni zamanda, tədqiqatda orta təhsilin inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilərin (orta təhsillə əhatə əmsalı, tam orta təhsili başa vurma əmsalı, ali məktəblərə qəbul əmsalı, müəllim-şagird nisbəti, müəllimlərin əmək haqları, müəllimlərin dərslər yükü, orta təhsilə çəkilən xərclərin səviyyəsi və s.) ölkələrarası müqayisəsi təqdim olunur. Bundan əlavə, hər bir ölkənin orta təhsil sisteminin beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarında (məsələn, TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study), PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) və PISA ((Programme for International Student Assessment) – Şagird Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Beynəlxalq Proqram) nümayiş etdirdiyi nəticələr, bu ölkələrin Ümumdünya İqtisadi Forumunun «Qlobal rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi: 2009-2010» reytingində təhsilin inkişaf göstəriciləri üzrə aldıkları qiymət barədə ətraflı bəhs edilir.

Tədqiqat Azərbaycanda orta təhsilin vəziyyətilə bağlı aşağıdakı tapıntıları üzə çıxarıb:

1. Azərbaycanda orta məktəb məzunlarının ali məktəblərə daxilolma əmsalı 20%-dən azdır və bu inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 2-2,5 dəfə aşağı göstəricidir.
2. Ölkənin bəzi rayonlarında orta məktəbi bitirən hər 100 məzundan ən yaxşı halda 4-5 nəfəri ali məktəblərə daxil ola bilər. Bu, orta ölkə göstəricisindən 5-6, Bakı şəhəri üzrə orta göstəricidən 8-9, liseylərin oxşar nəticələrindən isə 14-15 dəfə aşağıdır.
3. Ölkə üzrə bütün orta məktəb məzunlarının cəmi 39%-i Bakı şəhəri və Abşeron yarımadası daxil olmaqla ölkənin cəmi 8 şəhərinin payına düşsə də, ali məktəbə daxil olan bütün məzunların 66%-i bu ərazilərin hesabına təmin olunur.
4. Kənd yaşayış məntəqələrində orta məktəbləri bitirən məzunların ali məktəblərə qəbul olunma əmsalı paytaxtın uyğun göstəricisindən 4 dəfə, rayon mərkəzlərinin anoloji göstəricisindən 30% aşağıdır.
5. 2009-cu ildə Azərbaycanda mövcud olan 3285 orta ümumtəhsil məktəbinin 31 faizindən (hər üç məktəbdən biri) yaxud 1016 orta məktəbdən bir məzun belə ali məktəblərə daxil ola bilməyib. Hətta bəzi rayonlarda fəaliyyətdə olan orta məktəblərin 60-65%-nin bir məzununa belə tələbə adı qazanmaq müəssər olmayıb.
6. Ölkənin 25 rayonu üzrə orta məktəbi bitirən bütün şagirdlərin 30-50%-ə qədər attestat ala bilməyib.
7. Hazırda Azərbaycanda 15-16 yaşlı yeniyetmələrin ən azı 35-40%-i əsas təhsili başa vurduqdan sonra orta təhsildən yayınır və təhsillərini nə orta məktəbin yuxarı pilləsində, nə də peşə və ya orta ixtisas təhsili müəssisələrində davam etdirirlər.
8. İnkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə müəllim-şagird nisbəti baxımından Azərbaycanda orta məktəb müəllimlərinin sayı təxminən 30% və ya 50 min nəfər çoxdur.
9. Ölkə üzrə 3285 orta ümumtəhsil məktəbindən 1085-nin (təxminən hər 3 məktəbdən birinin) buraxılış sinifləri 15 və daha az şagirddən, o cümlədən 634 məktəbdə (hər 5 məktəbdən birində) 10 və daha az şagirddən təşkil olunub.
10. Ölkə üzrə məzunların heç 1%-i belə orta məktəbi əla qiymətlərlə başa vura bilmir. 2009-cu ildə əlaçı məzunlar 931 nəfər olub, onlardan 155 nəfəri (17%-i) isə ali məktəblərə test imtahanlarında attestat qiymətlərini doğrultmayıb və 300-dən az, o cümlədən 73 nəfəri (7,8%-i) 200-dən az bal toplayıblar.
11. Orta məktəb məzunlarının sayı ilə bağlı Təhsil Nazirliyinin məlumatı Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının anoloji məlumatından kəskin fərqlənir. Nazirlik 2009-cu ildə 91,8 min, Komitə isə 108,2 min məzunun orta məktəbləri bitirməsinə dair məlumat yayıb. Fərq 16,4 min nəfər və ya 15,2% təşkil edir.
12. Son 10 ildə beynəlxalq olimpiadalarda qazanılan 100-dən artıq medalın 95%-i cəmi 5-6 türk liseyinin payına düşür.

Mündəricat

Giriş -----	5
Dünyada orta təhsil sistemi -----	6
Orta təhsillə bağlı beynəlxalq sənəd və standartlar -----	9
Ümumi təhsildə biliyin qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq sistemlər -----	11
Azərbaycan Respublikasının orta təhsil sisteminin təhlili -----	12
Latviya Respublikasının orta təhsil sisteminin təhlili -----	26
Gürcüstan Respublikasının orta təhsil sisteminin təhlili -----	38
Çexiya Respublikasının orta təhsil sisteminin təhlili -----	46
Yekun qeydlər – -----	51
İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar -----	53

Giriş

Ümumi orta təhsil pilləsi istənilən ölkədə təhsil sisteminin inkişafı üçün baza rolunu oynayır. Çünki təhsil sistemi «biliyin vəzəliyi» prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Ali təhsil müəssisələri keyfiyyətli və «bilik iqtisadiyyatı»nın tələblərinə cavab verən yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamaq üçün «sağlam xammal» bazasına əsaslanmalı, onlar məzunların sırasından geniş seçim imkanına malik olmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın orta təhsil sisteminin, təhsilin bu pilləsilə bağlı hökumətin siyasətinin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi, özü də bu qiymətləndirmənin qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi ilə müqayisəli şəkildə aparılması hazırkı şəraitdə olduqca vacibdir.

Hazırkı tədqiqat məhz bu cür ölkələrarası müqayisələrə əsaslanır. Təcrübə obyektini kimi üç ölkə seçilib: Latviya, Gürcüstan və Çexiya. Ölkə seçimində üç meyar əsas götürülüb: 1) Bu ölkələrin Azərbaycanla eyni start vəziyyətində olması, yəni sosialist siyasətindən bazar münasibətlərinə eyni vaxtda start verməsi; 2) Bu ölkələrin postsosialist məkanın hər üç regionunu – Baltik, Şərqi Avropa və MDB regionunu əhatə etməsi; 3) Seçilən dövlətlərin orta təhsil sisteminin hazırkı vəziyyətinə, aparılan islahatların miqyasına görə regionun aparıcı ölkələri sırasında olması əsas götürülüb. Adıçəkilən dövlətlər həmin meyarlara tam cavab verir.

Tədqiqat Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondunun dəstəklədiyi fərdi qrant layihələri çərçivəsində reallaşdırılıb. Araşdırma 9 ay müddətində (2010-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında) 3 nəfərlik ekspert qrupu tərəfindən aparılıb.

Tədqiqatın ilkin mərhələsində təcrübə obyektini kimi seçilmiş ölkələrin orta təhsil sistemi ilə bağlı qəbul olunmuş qanunlar və hökumət qərarları, bu sahə ilə əlaqəli dövlət proqramları, orta təhsilin statistikasına ilə bağlı vacib məlumat bazası yaradılmışdı. Sonrakı mərhələdə toplanmış beynəlxalq təcrübə materialları tərcümə olunaraq ekspertlər tərəfindən təhlil olunmuşdur. Nəhayət, sonuncu mərhələdə Azərbaycanın orta təhsil sistemi ilə ədaqədar qanunvericilik, dövlət proqramları və statistik məlumatlar təhlil olunmuş, ölkəmizdə orta təhsil siyasətinin və ümumi təhsil sistemi üzrə formalaşmış göstəricilərin Latviya, Gürcüstan və Çexiya respublikalarının anoloji siyasət və göstəriciləri ilə müqayisəsi aparılmışdır.

Tədqiqatın strukturuna gəldikdə, sənəd 7 hissədən və yekun qeydlərdən ibarətdir. Birinci hissədə dünyada orta təhsil sisteminin hazırkı durumuna, ümumi təhsil sisteminin əhəmiyyətinə və ölkələrin inkişafında oynadığı rola ümumi bir baxış təqdim olunur. Sonrakı 2 hissədə orta ümümtəhsil sistemində biliyin qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq sistemlər və orta təhsil siyasətinə, həmçinin təhsil infrastrukturunun keyfiyyətinə dair beynəlxalq sənəd və standartlar barədə ətraflı məlumatlar təqdim olunur.

Tədqiqatın sonuncu 4 paragrafi ayrı-ayrılıqda tədqiqat obyektini olan ölkələrin – Azərbaycan, Latviya, Gürcüstan və Çexiyada hökumətlərin orta təhsil siyasətinin təhlilinə əsaslanır. Araşdırma müəlliflər qrupunun yekun qeydləri ilə bitir.

Araşdırma və tədqiqatın üzə çıxardığı tapıntılar müxtəlif qruplar və təşkilatlar üçün faydalı ola bilər. Tədqiqat müəllifləri hesab edir ki, araşdırma əsasən peşəkar dairələrə – təhsil sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən qurumlara, həmçinin parlamentdə təhsil məsələləri ilə işləyən millət vəkillərinə və onların yardımçılarına, bu sahədə araşdırma aparən vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarına, habelə «beyin mərkəzləri»nə, təhsil sahəsinin problemlərindən yazan jurnalistlərə, Azərbaycan hökuməti ilə təhsil problemləri sahəsində əməkdaşlıq edən beynəlxalq təşkilatlara, nəhayət opponent siyasət institutlarına ünvanlanıb.

Bunula belə, müəlliflər ümid edir ki, bu araşdırmanın nəticələri, ekspertlərin ortaya çıxardığı problemlər övladlarının, eləcə də ölkəmizin gələcəyinə biganə qalmayan bütün insanlar üçün gərəkli ola bilər.

§1. Dünyada orta təhsil sistemi

İkinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra həm Avropanın, həm də Asiyanın inkişaf etmiş ölkələrində orta təhsil sistemində sıçrayışlı inkişaf başladı. Doğrudur, tarixən ABŞ-da orta təhsilin inkişafı Avropa və Asiya ölkələri ilə müqayisədə ən azı yarım əsr erkən başlanmışdı. Orta təhsilin hamı üçün əlçatan olması, təhsilin bu pilləsinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi, maliyyə cəhətdən müstəqil məktəb dairələrinin mövcudluğu, məktəblər və məktəb fondları üzərində ictimai nəzarətin təmin olunması artıq ötən əsrin 40-cı illərində ABŞ təhsil sisteminin əsas üstünlüklərindən biri kimi ictimai həyatın tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Halbuki Avropada ibtidai təhsilin, bunun ardınca orta təhsilin hamı üçün əlçatan, pulsuz və icbari olması ABŞ-la müqayisədə təxminən 35-40 il sonra baş verib. Artıq 1945-ci ildə Fransa, İspaniya və İrlandiyada məktəb yaşlı uşaqların kiçik bir hissəsi də olsa pulsuz orta təhsil ala bilirdilər. Lakin həmin dövrdə təhsilin səviyyəsinə görə hətta Avropanın ən qabaqcıl ölkələri sayılan Böyük Britaniya və İsveçdə belə orta təhsillə əhatə səviyyəsi 50 faizi ötmürdü. Məhz XX əsrin 40-cı illərində Avropanın siyasi elitası insan kapitalının inkişafında ABŞ-a böyük hesabla uduzduqlarını hiss etməyə başladı. Nəhayət, orta təhsilin inkişafı istiqamətində göstərilən səylər ötən əsrin 80-ci illərində öz bəhrəsini verdi. Bu dövrdə artıq ABŞ və Avropanın orta təhsil sisteminin inkişaf səviyyəsi arasında fərq kəskin şəkildə azalmışdı. Həyata keçirilən radikal islahatlar nəticəsində artıq özəl orta məktəblər də ictimai təhsil sisteminin tərkib hissəsinə çevrildi və onlar ictimai təhsil fondlarından maliyyə almağa başladılar. Asiyanın bir sıra ölkələrində, məsələn, Yaponiya, Koreya və Tayvanda da orta təhsilin inkişafı ilə bağlı islahatlara ötən əsrin 40-cı illərinin ortalarında start verilmişdi. Bu gün isə artıq inkişaf etmiş ölkələrdə orta təhsil sistemi özünün ən yüksək inkişafı mərhələsindədir.

Hazırda ABŞ, Fransa, Kanada, İspaniya, İsveç, İsveçrə, Avstraliya, Çin, Hindistan və Yaponiya kimi ölkələr də daxil olmaqla dünya ölkələrinin 80%-də 12 illik orta təhsil sistemi mövcuddur¹. MDB ölkələrindən artıq Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Qazaxıstan və Moldova 12 illik orta təhsilə keçib. Hətta Böyük Britaniya, Almaniya, Niderland və İtaliyada ümumi təhsil 13 il davam edir. Yalnız zəif iqtisadi inkişafa malik bəzi ölkələrdə – İran və Türkiyədə, Latın Amerikasının ölkələrində və bəzi MDB dövlətlərində 11 illik orta təhsil sistemi mövcuddur. Hətta Afrikanın fransız modeli orta təhsil sistemində malik bir sıra ölkələrində belə şagirdlər 12 il orta təhsil almaq imkanına malikdirlər. İndi dünyanın əksər ölkələrində orta təhsilin unifikasiya olunmuş strukturu mövcuddur. Həmin struktur belədir: a) ikipilləli təhsil – bu sistemdə ibtidai təhsil 4,5 və ya 6 il, orta təhsilin yuxarı pilləsi 6,7 və ya 9 il təşkil edir; b) ikipilləli sistem – bu sistemdə birinci pillə uzun olur və 8,9 və ya 10 sinifdən, sonuncu pillə isə 2,3 və ya 4 sinifdən ibarət olur; c) Üçpilləli sistem – bu halda pillələrin hər biri müstəqil olur. Bəzi ölkələrdə 5+4+3, bəzilərinə isə 6+3+3 sistemi fəaliyyət göstərir. Bu sistemdə birinci pillə ibtidai, ikinci pillə orta təhsilin aşağı, üçüncü pillə orta təhsilin yuxarı pilləsi adlandırılır. Bəzi ölkələrdə (məs., Danimarka, İsveç, Finlandiya və ABŞ-ın bəzi ştatları) ibtidai təhsil müstəqil təhsil pilləsi kimi fərqləndirilmir və orta təhsilin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi («əsas təhsil pilləsi» adı altında) 8-9 il davam edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə orta təhsilin pillələri bir-birindən ayrı şəkildə həyata keçirilir. Həm də bu ayrılıq özünü təkcə idarəetmə və maliyyələşmənin əlahiddəliyində deyil, eyni zamanda tədrisin tamamilə fərqli məkanlarda reallaşdırılmasında göstərir. Onlar fərqli adlarla təsnifləşdirilirlər. Məsələn, Fransada orta təhsilin ilk pilləsi (elemenar) iki hissəyə bölünür: kiçik orta məktəblər kolleclər, böyük orta məktəblər lisey və gimnaziyalar, sonuncu mərhələ isə yuxarı orta təhsil mərhələsi (**upper secondary education**) adlandırılır.

Orta təhsilin məzmununa gəldikdə, hazırda demək olar ki, bütün ölkələrdə standart tədris sistemi tətbiq olunur: oxşar fənlər tədris olunur, tədrisin həftəlik və illik davam etmə müddəti, eyni zamanda dərslərin davam etmə müddəti bir-birinə çox yaxındır. Amma bəzi ölkələrdə, məsələn ABŞ və Böyük Britaniyada öyrənilməsi məcburi olan fənlərlə yanaşı şagirdlərə könüllü seçim imkanı da verilib. Bu

¹ Bu hissədəki fakt və yanaşmaların təqdimatında Dünya Bankının ekspertləri tərəfindən aparılmış tədqiqatlar əsasında hazırlanan “**Expanding Opportunities and Building Competencies for Young People. A New Agenda for Secondary Education**” kitabının məlumatlarından istifadə olunub.

iki ölkədə tədris yükünün 70 faizi icbari, yerdə qalan hissəsi isə könüllü tədris müddətini əhatə edir. Fransa, Almaniya və Yaponiyada icbari dərs yükü şagirdin ümumi dərs yükünün 85-90%-i intervalındadır.

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə orta təhsilin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri profilləşmənin aparılmasıdır. Bu ölkələrdə profilləşmənin üç istiqaməti mövcuddur:

1. *Konkret fənlər və ya fənn qrupları üzrə profilləşmə (Böyük Britaniyada, qismən ABŞ və Kanadada, həmçinin bir sıra Asiya ölkələrində);*
2. *Şagirdlərin «humanitar», «sosial elmlər», «təbiət-texniki elmlər», «texnoloji» istiqamətlər üzrə profilləşməsi (Fransa, Belçika);*
3. *Şagirdlərin seçdikləri gələcək peşayə uyğun profilləşdirilməsi (Almaniya və İsveç).*

Orta təhsil gənclərin yetkin vətəndaşlar və iqtisadiyyatın tələbatını ödəyən peşəkar işçi qüvvəsinə çevrilməsini təmin edən mərkəzi təhsil institutu rolunu oynayır. Dünya Bankının apardığı tədqiqatlar son onilliklərdə orta təhsilə tələbatın artdığını ortaya qoyub. Bank ekspertləri bunu 4 səbəblə əlaqələndirir: 1) ümumi ibtidai təhsilin icbariliyini təmin edən ölkələrin sırası daha da genişləniş və bu proses son nəticədə fərd və ailələrin təhsilin daha yuxarı pillələrinə (məsələn, natamam və tam orta təhsilə) marağı daha da güclənib; 2) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gənclər keyfiyyətli təhsilə, zəruri bilik və bacarıqlara yiyələnməklə öz ölkələrində daha yüksək həyat səviyyəsi qazanmaq istəyirlər; 3) iqtisadiyyatın getdikcə ixtisaslı iş qüvvəsinə tələbatı son dərəcə sürətlə artıb və bu cür işçi qüvvəsi nəinki ibtidai təhsil almaqla, hətta nisbətən aşağı keyfiyyətli orta təhsilə yiyələnməklə belə formalaşma bilməz. Bir sözlə, keyfiyyətli orta təhsil sosial-iqtisadi inkişafın üstünlük və imkanlarını reallaşdırılması üçün başlıca vasitədir; 4) mənəvi-əxlaqi dəyərləri üstün tutan vətəndaşlar olmadan heç bir ölkə demokratik dövlətə çevrilə bilməz. Bu baxımdan orta təhsil uşaq və yeniyetmələrin fəal vətəndaşa çevrilməsini təmin edən mexanizmdir.

İstənilən ölkədə təhsilin başlıca məqsədi gəncləri fəal vətəndaşa çevirməkdən və onları dünyanın ehtiyac duyulan istənilən nöqtəsində əmək bazarında iş tapmaq imkanı olan mütəxəssis kimi hazırlamaqdan ibarətdir.

DB ekspertləri hesab edir ki, hökumətlər maksimum bütün uşaqların tam orta təhsil alması üçün əllərindən gələni etməlidirlər. Çünki orta təhsili başa vuranlar natamam təhsil alan həmyaşıdlarına nisbətən daha mobil və savadlı olmaqla ölkə həyatına daha böyük fayda verir, təhsilin yuxarı pillələrinə can atırlar. DB-nin 185 ölkədə apardığı tədqiqatlar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə uşaqların böyük əksəriyyəti 12 il orta təhsil alır. İbtidai təhsil nəzərə alınmadan orta təhsil alma müddəti dünya üzrə orta hesabla 6,09 il təşkil edir. Dünyada orta təhsilə başlamaq üçün orta yaş 5-6 yaş intervalı olsa da, Hollandiyada bu 3 yaş, Monqolustanda 8 yaşdır. 1960-95-ci illərdə 100 ölkədə aparılan davamlı tədqiqatlar göstərib ki, iqtisadiyyatda əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və iqtisadi artım, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi, bilavasitə orta təhsildən, konkret ölkədə insanların orta təhsilə sərf etdikləri orta zaman müddətindən asılıdır.

Aparılan tədqiqatlar insanların sağlamlığı ilə orta təhsil arasında da birbaşa əlaqəni ortaya qoyub. Məsələn, tam orta təhsili olanlar ibtidai təhsil alanlarla müqayisədə daha az QİÇS və HIV-ə yoluxurlar. DB-nin tədqiqatları ortaya çıxarıb ki, orta təhsil alan qızların sayının 10% artımı uşaq ölümünü 5,6 faiz azaldır. Bankın inkişaf etməkdə olan 49 ölkədə apardığı tədqiqatlar ortaya çıxarıb ki, 5 yaşadək uşaq ölümünün ən yüksək səviyyəsi anaların ümumiyyətlə orta təhsil almadığı ailələrdə, ən aşağı səviyyəsi isə anaların orta və ali təhsil aldığı ailələrdə baş verib.

DB-nin apardığı tədqiqatlar orta təhsillə demokratiya arasında korrelyasiyanı ortaya çıxarıb. Tədqiqatların nəticələrinə görə, orta təhsil sosial kapitalı inkişaf etdirir, şəxsiyyət üçün vacib olan inam və iradə kimi keyfiyyətlər formalaşdırır, insanların mətbuata marağını əhəmiyyətli dərəcədə artırır, onalarda söz azadlığının müdafiəsinə səyləri gücləndirir, bununla da insanların demokratik institutların fəaliyyətində iştirak potensialını gücləndirir. ABŞ və Böyük Britaniyada uzun illər ərzində DB ekspertlərinin apardığı tədqiqatlar göstərib ki, məhz orta təhsilin inkişafı sayəsində bu ölkələrdə əhalinin siyasətə münasibətinin və davaranışlarının dəyişməsi mümkün olmuş, onların sosial və seçki fəallığı baş vermişdir.

Aparılan araşdırmalar həm də cinayətlərin törədilməsilə orta təhsil arasında əlaqənin mövcudluğunu üzə çıxarıb. Belə ki, ABŞ-da aparılan tədqiqatların nəticəsinə görə, orta təhsili başa vuranların

sayının 10% artımı həbslə nəticələnən cinayətlərin sayını 14-27% intervalında azaldır. Bu tədqiqat belə bir yanaşma ortaya qoyub ki, orta təhsil alanların sayının artımı son nəticədə həbslərin sayının azalmasına, bu isə öz növbəsində büdcədən həbsxanaların saxlanması üçün ayrılan vəsaitlərdə əhəmiyyətli qənaətə gətirib çıxarır. Belə ki, orta təhsil alanların sayının 1% artımı həbsxana xərclərini 1,9 mlrd. dollar aşağı salır. Oxşar tədqiqat sonradan Britaniyada da aparılıb və eyni nəticələri üzə çıxarıb.

Orta təhsillə ali təhsil arasında əlaqə də birbaşadır. Tam orta təhsilə nail olanların sayı nə qədər çox olursa, ali təhsillə əhatə səviyyəsi də eyni dərəcədə yüksəlir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hazırda tam orta məktəbi bitirməyən uşaqların məzun yaşında olan uşaqlarda (17-19 yaş) xüsusi çəkisi 15-30 faiz aralığında dəyişilir. Afirikanın bir çox ölkələrində bu göstərici 75-90% intervalındadır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə 1970-2000-ci illərdə aparılan tədqiqatlar göstərib ki, tam orta təhsil alan gənclərin işsizlik riski 2 dəfəyədək aşağı düşüb.

Amma, əlbəttə, biliyin səviyyəsi uşaqların tədrisə neçə il vaxt sərf etməsilə yanaşı, həm də təhsilin keyfiyyətindən də asılıdır. Görünür, bu ölkələrdə orta təhsilin əhəmiyyəti düzgün dərk edildiyi üçün pedaqoqların statusu və onların maddi təminatı dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Məsələn, Fransa, Portuqaliya, Yunanıstan, İspaniya kimi ölkələrdə müəllimlər dövlət qulluqçusu statusuna malikdirlər.

Yaponiya dünyanın yeganə ölkəsidir ki, orta məktəb müəllimlərinin əmək haqqı yerli idarəetmə orqanlarında çalışan məmurların məvacibindən yüksəkdir. Bu ölkədə məktəb müəllimlərinin əmək haqqı ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqından 2,4 dəfə yüksəkdir. Cənubi Koreyada da müəllimlərin məvacibi iqtisadiyyat üzrə orta maaş göstəricisindən 2,5 dəfə çoxdur. Norveçdə məktəb müəlliminin maaşı nazirin məvacibindən cəmi 2 dəfə azdır. İndi inkişaf etmiş ölkələrdə müəllimlərin aylıq əmək haqqı 3 min dollardan az deyil. Məsələn, Niderlandda pedaqoqlar 5-5,5 min dollar, ABŞ-da isə 4-4,5 min dollar qazana bilirlər².

Beləliklə, istənilən cəmiyyətin inkişafı təhsildən, ilk növbədə isə onun bünövrəsi olan orta təhsildən asılıdır. Bu baxımdan təqdim olunan tədqiqat orta təhsil sisteminin əhəmiyyətindən irəli gəlib və Azərbaycanın orta təhsil sisteminin keçid dövrünü yaşayan bir çox ölkələrin anoloji sisteminin müqayisəli təhlilinə əsaslanır.

² Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. <http://www.edu.gov.kz/index.php?id=projects&L=1>

§2. Orta təhsillə bağlı beynəlxalq sənədlər və standartlar

BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə təsisatının (UNESCO) 1997-ci ildə qəbul etdiyi «Təhsilin təsnifatına dair beynəlxalq standartlar»a əsasən orta təhsil sistemi aşağıdakı pillələrdən ibarətdir³:

- 1) *İbtidai təhsil və ya baza təhsilinin ilk pilləsi. Dünyanın müxtəlif ölkələrində bu pillə 6-7 yaş intervalında başlayır. Tam tədris günləri nəzərə alınmaqla bu pillə 6 illik dövrü əhatə edir.*
- 2) *Orta təhsilin birinci pilləsi və ya baza təhsilinin ikinci mərhələsi. Bu mərhələ ibtidai təhsillə birlikdə 9 il davam edir.*
- 3) *Orta təhsilin ikinci (sonuncu) pilləsi. Şagirdlər bu mərhələyə 15-16 yaşlarında daxil olur və davam etmə müddəti 2-3 il davam edir.*

Axır 20 il ərzində orta təhsilə bütün dünyada diqqətin ciddi şəkildə artması bir sıra beynəlxalq sənədlərdə də öz əksini tapıb. Məsələn, 5-9 mart 1990-cı il tarixində BMT tərəfindən Tailanda, Comtendə təşkil olunmuş «Hamı üçün təhsil – Ümumdünya Konfransı»nın yekunlarına əsasən hazırlanmış «Baza təhsilinin ehtiyaclarının qarşılınması üçün fəaliyyətlərin çərçivəsi» adlı sənəddə qeyd olunur ki, baza təhsili təhsilin daha yuxarı pillələrinin dayanıqlı inkişafı üçün ən mühüm mərhələdir. Bu səbəbdən yekun sənəddə baza təhsili üçün resursların artırılması və təhsilin bu pilləsinin inkişafı üçün xüsusi tədbirlərin hazırlanması milli hökumətlərin əsas öhdəlikləri olaraq müəyyən olunmuşdur. Bundan 10 il sonra - 2000-ci ilin 26-28 aprelində Seneqalın paytaxtı Dakarda « Hamı üçün təhsil – Dünya İqtisadi Forumu» keçirildi. Forumun nəticəsi olaraq qəbul olunan Ümumdünya Bəyannaməsində qeyd olunmuşdu ki, dünyada 100 milyon nəfər uşağın, o cümlədən 60 milyon qız uşağının ibtidai təhsilə çıxışı yoxdur. Ümumilikdə isə dünyada 960 milyon nəfər savadsızdır, yazıb-oxuya bilmir. Bunu nəzərə alaraq dünya birliyi ibtidai təhsil ehtiyaclarının qarşılınmasını, orta təhsilə əlçatanlıqdakı qeyri-bərabərliyini aradan qaldırılmasını, bütün uşaqların ən azı ibtidai təhsillə əhatə olunmasını, həmçinin bu sahədəki problemlərin aradan qaldırılması üçün beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsini özünün başlıca öhdəliklərindən biri elan edib⁴.

Nəhayət, 8 sentyabr 2000-ci ildə BMT-nin 55-ci sessiyasında təşkilata üzv dövlətlər «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri» adlı sənədə imza atıblar. Həmin sənəddə müəyyən olunan 8 qlobal məqsəddən biri məhz dünyadakı bütün uşaqların ibtidai təhsilə çıxışının təmin olunmasıdır. BMT-nin yanaşması budur ki, 1-ci sinfə qəbul yaşı çatmış bütün uşaqların məktəbələrə cəlb olunması və onların məktəbdən yayınmadan hamılıqla 5-ci sinfi başa vurması bütün hökumətlər üçün öhdəlik xarakteri daşmalıdır.

Hazırda dünyada orta təhsil sisteminin infrastrukturuna qarşı yazılı şəkildə, hər hansı rəsmi sənəddə təsbit olunan xüsusi işlənmiş standartlar olmasa da, nüfuzlu təhsil tədqiqatları institutları qabaqcıl təcrübələrin ümumiləşdirilməsi və müqayisəli tədqiqi əsasında bu cür standartlar dəsti irəli sürürlər. Məsələn, Sankt-Peterburqdakı Ali İqtisadi Məktəbi Avropa ölkələrinin təcrübəsi əsasında «Ümumi təhsil sisteminin sahə standartları» adlı sənəd hazırlayıb⁵. «Tədris prosesinin təminat səviyyəsi: Avropa təcrübəsi» bölməsində aşağıdakı göstəricilər yer alıb:

- **Bir müəllimə düşən şagird sayı – 12-14 nəfər;**
- **Bir kompüterə düşən şagird sayı – 13 nəfər;**
- **Kitabxanada 1 şagird üçün əlçatan olan kitabların sayı – 200 ədəd;**
- **Kompüterlə təchiz olunmuş siniflərinin internetə çıxışı olan məktəblərin ümumi məktəblərdə xüsusi çəkisi – 50%;**
- **Təpşiriqlərin hazırlanması ilə bağlı internetdən istifadə edən şagirdlərin bütün şagirdlərin sayında payı- 90%;**

³ Международная Стандартная Классификация Образования- МСКО 1997. www.uis.unesco.org

⁴ <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001202/120240r.pdf>

⁵ www.hse.spb.ru/science/projects-cath/standarts.ppt

- **İnternetdən istifadə edən müəllimlərin bütün müəllimlərə nisbəti – 80%;**
- **Bir idman qurğusuna düşən şagirdlərin sayı – 100 nəfər;**
- **Təbiət fənləri üzrə bütün kabinetləri laboratoriyalarla təchiz olunmuş məktəblərin xüsusi çəkisi – 95%;**
- **Müəllimin illik dərslər yükü – 620-780 saat;**
- **Müəllimin saatlıq əmək haqqı – 35-45 dollar;**
- **Orta təhsildə qadın müəllimlərin payı – 50%;**
- **İbtidai təhsildə qadın müəllimlərin payı – 80%;**
- **Təhsil xərclərində əmək haqqı xərclərinin payı – 70%;**
- **Təhsil xərclərində təhsil prosesinin maddi-texniki təchizatı xərclərinin payı – 17%.**

Bir daha qeyd edirik ki, bunlar rəsmi sənədlərlə təsdiqlənən və tətbiqi icbari olan standartlar deyil, lakin inkişaf etmiş ölkələrin ümumtəhsil sistemində formalaşmış faktiki göstəricilər əsasında tədqiqatçılar tərəfindən işlənən və “ən yaxşı təcrübələr” adı ilə təqdim olunan indikatorlar sistemidir. İstənilən ölkə özünün anoloji göstəricilərini bu indikatorlarla müqayisə etməklə orta təhsil sistemində tədris prosesinin nə dərəcədə keyfiyyətli qurulduğu barədə məlumat əldə edə bilər.

§3. Ümum təhsildə biliyin qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq sistemlər

Hazırda dünyada orta təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün əsasən 3 beynəlxalq proqram tətbiq olunur. **TIMSS** (Trends in Mathematics and Science Study) biliyin qiymətləndirilməsi sistemi riyaziyyat və təbiət fənləri üzrə orta təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün beynəlxalq tədqiqat-monitorinq sistemidir. Proqramı ABŞ-ın Boston Kollecinin nəzdində fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Təhsil Mərkəzi reallaşdırır. 1995-ci ildən fəaliyyətə başlayan sistem 4 ildən bir tətbiq olunur. Sonuncu dəfə TIMSS 2007-ci ildə gerçəkləşdirilib. 4 və 8-ci sinifləri əhatə edən test proqramı üçün ilk növbədə müxtəlif regionlar seçilir və hər region üzrə orta hesabla 10-dək məktəb qiymətləndirməyə cəlb olunur. Şagirdlərin sayı müxtəlif ölkələr üzrə fərqli olur. 2007-ci ildə TIMSS proqramına 59 ölkənin 425 min şagirdi cəlb olunub⁶.

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) biliyin qiymətləndirilməsi sistemi mətnin oxunmasının və qavranılmasının keyfiyyətinin tədqiqatı üçün beynəlxalq sistemdir. Testi Şagirdlərin Təhsil Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Beynəlxalq Assosiasiya (International Association for the Evaluation of Educational Achievements) keçirir. PIRLS ilk dəfə 2001-ci ildə tətbiq olunub. Sonuncu proqram 2006-cı ilə təsadüf edir. Testin doldurulması üçün şagirdlərə 80 dəqiqə vaxt ayrılır. Amma TIMSS-dən fərqli olaraq bu proqram həmçinin müəllimlər, valideynlər və məktəb rəhbərliyi arasında sorğuların keçirilməsini də nəzərdə tutur. Ölkənin reytingi qiymətləndirilərkən həmçinin bu sorğuların nəticələri də nəzərə alınır. Əsasən 4-cü sinif şagirdləri arasında keçirilən bu test proqramına orta hesabla hər ölkədən 150 məktəb, 4000-5000 şagird cəlb olunur. 2006-cı ildə keçirilən sonuncu PIRLS testinə 45 ölkə qatılıb. Keçmiş SSRİ məkanını 5 ölkə təmsil edib. Burada da orta beynəlxalq bal 500 götürülür, ondan aşağı göstərici zəif nəticə sayılır⁷.

PISA (Programme for International Student Assessment) – Şagird Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Beynəlxalq Proqramı İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı reallaşdırır. Bu test 15 yaşlı şagirdləri əhatə edir. Proqram 2000-ci ildən tətbiq olunur. Sonuncu test isə 2006-cı ildə keçirilib və proqram 57 ölkənin 400 min 15 yaşlı şagirdinin riyaziyyat və təbiət fənləri üzrə biliklərini yoxlayıb⁸.

Hər üç proqram üzrə testləri təşkilatın cəlb etdiyi ekspertlər bilavasitə hər bir ölkənin özündə həyata keçirir. Eyni zamanda bu proqramların hamısında reprezentativliyin təmin olunması üçün xüsusi metodologiya tətbiq olunur.

⁶ http://timssandpirls.bc.edu/TIMSS2007/PDF/TIMSS2007_InternationalMathematicsReport.pdf

⁷ http://nces.ed.gov/surveys/pirls/table_1.asp

⁸ <http://www.oecd.org/dataoecd/15/13/39725224.pdf>

§4. Azərbaycan Respublikasının orta təhsil sisteminin təhlili

Son illər Azərbaycan hökuməti orta təhsil sisteminin fəaliyyətinin təmin olunması üçün müəyyən hüquqi mexanizmlər formalaşdırmaq istiqamətində bir sıra addımlar atıb, dövlət proqramları icra edib.

Əvvəla, ümumtəhsil məktəblərinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı həyata keçirilməkdədir. 2005-2009-cu illər ərzində 4500-dən artıq orta məktəbdən 82%-i kompüter avadanlığı ilə təmin olunmuşdur. 2008-ci ilə olan məlumata görə ümumtəhsil məktəblərində orta hesabla 5-11-ci siniflər üzrə hər 29 şagirdə 1 kompüter düşür. Ötən 3 ildə ümumtəhsil məktəblərində 12232 nəfər müəllim informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına dair xüsusi hazırlıq kursları keçmişdir ki, bu da pedaqoji kadrların 7 faizini təşkil edir. Bununla belə, rəsmi qurumlar etiraf edir ki, bu gün orta məktəblərdə kompüterlərlə təchizat əmsalı yüksək olsa da, İKT avadanlığının effektiv istifadəsi sahəsində son dərəcə ciddi problemlər mövcuddur. Ələlxüsus, kənd və rayonlarda kompüter avadanlıqlarına texniki nəzarət sisteminin mövcud olmaması avadanlıqlarından, rəqəmsal təhsil resurslarından səmərəli şəkildə bəhrələnmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Təhsil Nazirliyinin mövqeyi isə budur ki, təhsil prosesində İKT-nin geniş istifadəsinə maneçilik törədən əsas amillərdən biri rəqəmsal şəbəkə infrastrukturunun zəif inkişaf etməsi, təhsil ocaqlarının ölkədaxili intranet şəbəkəsi ilə yetərli səviyyədə əhatə olunmaması və yüksək sürətli İnternet əlaqəsi ilə təmin olunmamasıdır. Belə ki, hazırda respublikanın orta təhsil məktəblərinin təxminən 3 faizi internetə çıxış imkanlarına malikdir⁹.

İkinci, hökumət məktəb tikintisinə böyük diqqət ayırır və rəsmi məlumata görə, 2004-2009-cu illərdə 450 şagirdlik 2000-dək məktəb binası ya yenidən tikilib, ya da yenidən qurulub¹⁰.

Üçüncü, orta təhsildə biliyin qiymətləndirilməsi mexanizmləri yaradılıb. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin (NK) 13 yanvar 2009-cu il, 9 sayılı qərarı ilə təsdiqlənən «Ümumtəhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası»na əsasən, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqları haqqında məlumatların toplanması prosesidir və şagirdin nailiyyətinin (və ya geriləmələrinin) monitorinqi, şagirdin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi və tədris proqramlarının qiymətləndirilməsi kimi məqsədlərə xidmət edir. Məzmun standartlarının mənimsənilməsi istiqamətində müxtəlif qiymətləndirmə növlərindən istifadə olunur. Bura daxildir:

- **ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi - şagirdlərin əsas bilik və bacarıqlara malik olub-olmamasını, şagirdlərin tədris edilmiş materialın hansı hissəsini bilməsini aydınlaşdırmağı nəzərdə tutur;**
- **irəliləyişlərin monitorinqi - şagirdlərin standartların mənimsənilməsinə doğru kifayət qədər irəliləməyi bacarıb-bacarmamasını üzə çıxarmağı nəzərdə tutur;**
- **yekun qiymətləndirmə - şagirdlərin onlara verilmiş standartlar çərçivəsində müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olub-olmamasını müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutur.**

Qiymətləndirmə standartlarının təyin edilməsi üçün müvafiq siniflər üzrə milli səviyyədə yekun imtahanlar keçirilir. Təqdim olunan qiymətləndirmə növləri və vasitələri əsasında məktəbdaxili qiymətləndirmə aparılır. Bu, hər altı həftədən gec olmayaraq, tədris olunan mövzular üzrə müəllim tərəfindən hazırlanmış testlər və standartlaşdırılmış prosedurlar vasitəsilə şagird nailiyyətlərinin bəhslər üzrə yekun və yarımillər üzrə yekun qiymətləndirməni nəzərdə tutur. Eyni zamanda, orta məktəblərdə kurrikulum üzrə qiymətləndirmə aparılır. Bu cür qiymətləndirmənin məqsədi şagirdin təlim nəticələrinin məzmun standartlarına uyğunluğunu yoxlamaqdır. Kurrikulum üzrə daxili qiymətləndirmə dərs ilinin sonunda hər bir sinifdə şagirdin fəaliyyətinin milli standartlara uyğunluğunu müəyyənləşdirmək məqsədi ilə müəllimlər tərəfindən aparılır. Kurrikulum üzrə xarici qiymətləndirmə isə şagirdin fəaliyyətinin milli standartlara uyğunluğunu müəyyənləşdirmək məqsədi

⁹ <http://edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=83&id=599>

¹⁰ 2009-cu ilin yekunlarına dair təhsil naziri Misir Mərdanovun 29.12.2009-cu ildə keçirdiyi mətbuat konfransındakı çıxışı
İQTİSADI TƏŞƏBBÜSLƏRƏ YARDIM İCTİMAI BİRLİYİ

ilə tam standartlaşdırılmış formada, ibtidai (4-cü sinfin sonunda), əsas (9-cu sinfin sonunda) və orta (11-ci sinfin sonunda) təhsil pillələrinin sonunda müəllim və məktəb rəhbərləri tərəfindən aparılır.

Qiymətləndirmənin bir növü də buraxılış imtahanlarıdır. Buraxılış imtahanları təhsil pillələri üzrə (9 və 11-ci siniflər) testlər vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılır, nəticələri xüsusi prosedurlar və texniki vasitələr tətbiq edilməklə Təhsil Nazirliyində qiymətləndirilir, məzunlara şəhadətnamə və attestatların verilməsi təmin edilir.

Dördüncü, ümumi təhsil pilləsi üzrə dövlət standartları və tədris proqramları təsdiqlənib. Sənəddə ümumi təhsilin məzmunu, idarə olunması, maddi-texniki və tədris bazası, infrastrukturunu, təhsil müəssisələrinin keyfiyyət göstəriciləri, təhsilənlərinin bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsi əks olunub.

Beşinci, orta təhsil müəssisələrinin və pedaqoji heyətin fəaliyyətində maddi stimulları gücləndirmək üçün mexanizmlər yaradılıb. 2008-ci ilin mart ayından etibarən ölkə prezidentinin fərmanı ilə ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi və ən yaxşı müəllim müsabiqələrinin keçirilməsi qaydaları təsdiqlənib. Ötən iki ildə ən yaxşı məktəb müsabiqəsinin qalibləri 10000 manat, ən yaxşı müəllim müsabiqəsinin qalibləri 5000 manat məbləğində mükafat alıblar. Müsabiqədə iştirak etmək istəyən ümumtəhsil məktəbləri müəyyən şərtlərə cavab verməlidir ki, bura son üç ildə məzunlarının ali məktəblərə qəbul faizinin yüksək olması, son üç ildə ali məktəblərə qəbul imtahanlarında məzunlarının yüksək bal toplaması, respublika və beynəlxalq səviyyəli olimpiada, müsabiqə və yarışlarda şagirdlərinin mükafata layiq yerlər tutması, ümumtəhsil məktəbinin fənn müəllimləri ilə tam komplektləşdirilməsi, müəllim-şagird nisbətinin səviyyəsinin aşağı olmaması və s. kimi göstəricilər daxildir. Eyni qaydada müsabiqədə iştirak etmək istəyən müəllimlər də bir sıra şərtlərə cavab verməlidir ki, bura azı beş il pedaqoji iş stajının olması, ixtisasartırma kurslarını keçməsi, "baş müəllim", yaxud "metodist müəllim" adını alması və s. daxildir.

Altıncı, regionlarda, xüsusilə də kənd yerlərində müəllim qıtlığı aradan qaldırmaq üçün maddi həvəsləndirmə mexanizmləri tətbiq olunub. Rəsmi məlumatlar görə, kənd məktəblərində azı 5000 nəfər müəllimə ehtiyac var. Hökumətin 22 iyun 2004-cü ildə qəbul etdiyi «Kənd yerlərindəki ümumtəhsil məktəblərinə pedaqoji kadrların cəlb olunmasının həvəsləndirilməsi tədbirləri haqqında» qərarı bu problemin həllinə yardım etmək məqsədi güdür. Qərara görə, kənd rayonlarında yerləşən ümumtəhsil məktəblərinin pedaqoji kadr tələbatını ödəmək məqsədilə dövlət ali və orta ixtisas məktəblərini pedaqoji ixtisaslar üzrə bitirərək dövlət sifarişinə uyğun konkret iş yerlərində əmək fəaliyyətinə başlayan və 3 il müddətində bu fəaliyyəti davam etdirən gənc mütəxəssislərə, eləcə də həmin bölgələrdə işləmək arzusunu bildirən digər kateqoriyalı pedaqoji kadrlara 3 il müddətində kommunal xidmətlərini ödəmək üçün ayda şərti maliyyə vahidinin 30 misli məbləğində (33 manat) kompensasiya verilməsi, rayon mərkəzlərindən 20 km-dən artıq məsafədə yerləşən ümumtəhsil məktəblərində əmək fəaliyyətinə başlayan hər bir nəfər üçün 3 il müddətində aylıq əməkhaqqına şərti maliyyə vahidinin 60 misli məbləğində (66 manat) əlavələr ödənilməsi, gənc mütəxəssislərə yol xərci, əmlakın daşınması üçün nəqliyyat xərci və ilkin yaşayış şəraitinin yaradılması məqsədilə aylıq əmək haqqının iki misli həcmində birdəfəlik yardım verilməsi, nəhayət yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müvafiq qurumlarla birgə həmin müəllimlərə lazımi mənzil-məişət şəraitinin yaradılması, daimi məskunlaşmaq üçün torpaq sahələrinin ayrılması və kreditlərin verilməsinə kömək göstərilməsi təmin olunmalıdır¹¹.

Rəsmi strukturlar hazırda Azərbaycanda ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsində pedaqoji kadrlarla təminat sahəsində olduqca ciddi problemlər mövcud olduğunu qeyd edir. Həmin məlumatlara görə, ölkənin 4546 ümumtəhsil məktəblərindən 2128-də (46.8%) müxtəlif pedaqoji ixtisaslı kadrlara tələbat var. Ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsində 6774 nəfər müxtəlif pedaqoji ixtisaslı kadrlara tələbat var. Onlardan 842 nəfər (12.4%) Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, 803 nəfər (11.9%) xarici dil, 680 nəfər (10.0%) tarix, 631 nəfər (9.3%) coğrafiya, 562 nəfər (8.3%) kimya, 505 nəfər (7.5%) riyaziyyat, 479 nəfər (7.1%) bədən tərbiyəsi və digər ixtisaslar üzrədir. Pedaqoji kadrlara olan tələbatın 8,4%-i (571 nəfər) şəhər məktəblərinin, 91,6%-i (6203 nəfər) isə kənd yerlərindəki məktəblərin payına düşür. Kadr çatışmazlığı səbəbindən bu gün respublikanın 469 məktəbində xarici dil tədris edilmir və şagirdlər faktiki olaraq həmin fəndən biliklərə yiyələnmək imkanından tamamilə

¹¹ <http://edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=83&id=74>
İQTİSADI TƏŞƏBBÜSLƏRƏ YARDIM İCTİMAI BİRLİYİ

məhrum olmuşlar. Eyni zamanda, hazırda respublikanın 1748 məktəbində 14 fənn üzrə 54 min saatdan çox dərs yükü 4956 nəfər qeyri-ixtisaslı kadrlar tərəfindən tədris olunur¹².

Nəhayət, hökumətin Dünya Bankı ilə 1999-2009-cu ildə imzaladığı 3 kredit sazişi çərçivəsində (ümumi dəyəri təxminən 35 milyon ABŞ dolları) orta təhsil sisteminin inkişafına yönəlik bir sıra tədbirlər reallaşdırılıb¹³. Həmin layihələr çərçivəsində ümumtəhsil sistemi ilə bağlı aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyətlər həyata keçirilib:

- 1) **Tədris planında innovasiyaların dəstəklənməsi və tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsi;**
- 2) **Pilot məktəblər vasitəsilə müəllimlərin yeni tədris metodlarının tətbiqi;**
- 3) **Pilot məktəblər vasitəsilə orta təhsildə şagird hesabı maliyyələşdirmə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və tətbiqi.**
- 4) **Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün şagird biliyinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;**
- 5) **Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi üçün təlim şəbəkəsinin modernləşdirilməsi;**
- 6) **Orta təhsil pilləsi üçün 5-6 yaşlı uşaqların hazırlıq sisteminin inkişaf etdirilməsi.**

Hazırda hökumətin Bankla əməkdaşlığı davam etdirilir. Bütün bu mexanizmlərlə yanaşı, 2009-cu ilin iyununda yeni «Təhsil haqqında» qanun, 2010-cu ilin iyununda isə ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları qəbul olunub. Hələlik Azərbaycanda hazırda orta təhsil sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən aparıcı sənədlər bu 2 normativ-hüquqi aktdır.

«Təhsil haqqında» qanununun 14.5.2-ci maddəsinə əsasən, ümumi təhsil müəssisələri şəbəkəsinə ibtidai, orta və tam orta ümumtəhsil məktəbləri, ümumtəhsil internat məktəbləri, xüsusi məktəblər və xüsusi internat məktəbləri, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi məktəblər və internat məktəbləri, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün müəssisələr, istedadlı şagirdlər üçün məktəblər, gimnaziyalar, liseylər və digər müəssisələr daxildir. Adıçəkilən qanunun 19-cu maddəsinə görə, ümumi təhsilin əsas vəzifəsi təhsilalanlara elmlərin ümumi əsaslarının öyrədilməsini, zəruri bilik, bacarıq və vərdislərin aşılmasını, onların həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasını təmin etməkdən, şagirdlərin fiziki və intellektual inkişafına və sivil dəyərlərə əsaslanan vətəndaş təfəkkürünün formalaşmasına, milli və dünyəvi dəyərlərə hörmət hissəsinin aşılmasına imkan yaratmaqdan ibarətdir. Azərbaycanda ümumi təhsil ibtidai təhsil, ümumi orta təhsil və tam orta təhsildən ibarətdir. İbtidai təhsilin məqsədi təhsilalanlara oxumaq, yazmaq və hesablama bacarıqları aşılmaq, onlarda insan, cəmiyyət və təbiət haqqında ilkin həyati biliklər, məntiqi təfəkkür elementləri, estetik, bədii zövq və digər xüsusiyyətlər formalaşdırmaqdan ibarətdir. Azərbaycanda ibtidai təhsil altı yaşdan başlanır və 1-4-cü sinifləri əhatə edir.

Ümumi orta təhsilin məqsədi təhsilalanların şifahi nitq və yazı mədəniyyətinin, ünsiyyət bacarığının, idrak fəallığının və məntiqi təfəkkürünün inkişafını, təhsil proqramına daxil olan fənlər üzrə və eləcə də dünya sivilizasiyasının inkişafı haqqında müvafiq bilik və təsəvvürlərinin formalaşdırılmasını, müasir informasiya-kommunikasiya vasitələrindən istifadə etmək qabiliyyətini, hadisələri qiymətləndirmək və öz gələcək fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək bacarığını təmin etməkdən ibarətdir. Ümumi orta təhsil icbaridir və 5-9-cu sinifləri əhatə edir. Orta təhsilin bu pilləsini başa vuranlar üçün yekun qiymətləndirmə aparılır və təhsili başa vuran təhsilalanlara müvafiq dövlət sənədi verilir. Ümumi orta təhsil haqqında sənəd təhsilin növbəti pillədə və səviyyədə davam etdirilməsi üçün əsas sayılır.

Tam orta təhsil səviyyəsində təhsilalanların istedad və qabiliyyətinin reallaşdırılması, müstəqil həyata və peşə seçiminə hazırlanması, fəal vətəndaş mövqeyinin, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət hissəsinin formalaşdırılması, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından və digər texniki vasitələrdən sərbəst istifadə etməsi, xarici dillərdən birində, yaxud bir neçəsində ünsiyyət saxlaması və s. təmin olunur. Tam orta təhsil ümumi

¹² «2005-2009-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsində pedaqoji kadr təminatı üzrə inkişaf proqramı». www.edu.gov.az

¹³ [http://web.worldbank.org/external/projects/main?pagePK=217672&piPK=95916&theSitePK=40941&menuPK=223661&category=re gountries®ioncode=5&countrycode=AZ](http://web.worldbank.org/external/projects/main?pagePK=217672&piPK=95916&theSitePK=40941&menuPK=223661&category=re gountries®ioncode=5&countrycode>AZ)

təhsilin hər üç səviyyəsini əhatə edən təhsil proqramlarının tam mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Dövlət müəssisələrində tam orta təhsil pulsuzdur. Orta təhsilin sonuncu pilləsi 10-11 sinifləri əhatə edir. Bu səviyyədə təhsilalanların biliyinin qiymətləndirilməsinin yekun dövlət attestasiyası həyata keçirilir. Attestasiyanın nəticələrinə görə məzunlara müvafiq qaydada dövlət nümunəli sənəd – attestat verilir. Tam orta təhsil haqqında sənəd təhsilin növbəti pillədə davam etdirilməsi üçün əsas sayılır. Qanunvericiliyə əsasən, orta təhsil sahəsində dövlətin əsas vəzifələrinə bu sahədə dövlət siyasətinin müəyyənəşdirilməsi və onun həyata keçirilməsi, orta təhsil sisteminin inkişaf konsepsiyasının və əsas prioritetlərinin müəyyən olunması, hər büdcə ili üzrə dövlət orta təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi məqsədilə hər bir şagirdə düşən təhsil xərclərinin miqdarının və maliyyə normativlərinin müəyyən edilməsi, orta təhsilin pillələri üzrə dövlət təhsil standartlarının və proqramlarının təsdiqlənməsi, orta məktəblərə rəhbərlərin təyin olunması və onların vəzifəsindən çıxarılması və s. kimi daxildir.

«Təhsil haqqında» qanunun 36-cı maddəsinə əsasən, təhsil işçilərinin əmək haqqı və vəzifə (tarif) maaşları işçilərin funksional öhdəlikləri, peşə xüsusiyyətləri, ixtisas dərəcəsi və iş stajı nəzərə alınaraq təyin edilir. Dövlət orta təhsil müəssisələrində işləyən pedaqoji kadrların vəzifə maaşlarının və onlara əlavələrin həcmi Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə müəyyən edilir.

“Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)” sənədinin təsdiqlə bağlı NK-nin 1 iyun 2010-ci il, 103 sayılı qərarı, həmçinin bu qərarın icrasına dair təhsil nazirinin 12 iyun 2010-cu il tarixli əmri əsasında orta təhsilin pillələri və siniflər üzrə həftəlik dərslər saatlarının miqdarı müəyyən olunub. Sənədə əsasən orta təhsilin bütün pillələri üzrə 7 istiqamətə aid 27 fənnin tədrisi nəzərdə tutulur. Orta həftəlik dərslər saatları 1-4 siniflər üçün 23-26 saat, 5-9 siniflər üçün 26-30 saat, 10-11 siniflər üçün 25 saat müəyyən olunub. Orta məktəbdə dərslərin davam etmə müddəti 34 həftədir (yalnız 1-ci siniflərdə 33 həftə).

Hələlik mövcud olan bu mexanizmlər əsasında Azərbaycanda orta məktəblər fəaliyyət göstərir, şagirdlər orta təhsil ala bilirlər. Amma reallıq budur ki, həmin mexanizmlərdən heç biri Azərbaycanın ümumtəhsil sistemini qabaqcıl ölkələrin anoloji strukturları ilə bir səviyyəyə qaldırmaq gücündə deyil. Ən vacib olan məsələ orta təhsildə institusional dəyişikliyin aparılması idi. Amma Azərbaycan hökuməti dövlət müstəqilliyinin əldə olunmasından ötən 19 il ərzində orta təhsil sisteminin idarə olunması və maliyyələşdirilməsi ilə bağlı faktiki olaraq heç bir addım atmayıb, orta təhsil sisteminin strukturunda və idarəçiliyində Sovetlər Birliyindən miras qalan mexanizmlər saxlanılır. Əvvəla, orta təhsil müəssisələri inzibati və maliyyə muxtariyyətinə malik deyil. Bu təsisatlara Təhsil Nazirliyi tərəfindən təyin olunan və işdən çıxarılan direktor rəhbərlik edir, onlar yalnız Nazirlik qarşısında hesabatlıdırlar, tədris və təlim prosesinin keyfiyyətinə təsir göstərə biləcək müstəqil qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik Məktəb Şuraları yaradılmayıb, valdiyələrin məktəblərin idarə olunmasında iştirakına təminat verən hüquqi mexanizmlər mövcud deyil, məktəblər müstəqil mühasibətə və bank hesabına malik muxtar maliyyə təsisatları kimi deyil, mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitlərindən pay alan qurumlar kimi fəaliyyət göstərir, məktəblərin və pedaqoqların keyfiyyətli fəaliyyətinə görə differensial maliyyələşdirmə və maddi həvəsləndirmə mexanizmləri mövcud deyil və s. Hazırkı qanun isə nə orta məktəblərə inzibati və maliyyə muxtariyyətinin verilməsi, nə məktəb rəhbərliyinin ictimaiyyət qarşısında hesabatlılığının təmin olunması, nə də orta təhsilin idarə olunmasında ictimai iştirakçılığın təmin olunması baxımından zəruri islahatların aparılması üçün hər hansı real hüquqi mexanizmlərə malik deyil. Hətta pedaqoji işçilərin statusunun müəyyən olunması, ayrı-ayrı qurumların (məsələn, Nazirlər Kabinetinin, Təhsil Nazirliyinin, yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarə qurumlarının) orta təhsilin idarə olunmasında və tədrisin təşkilində rol və məsuliyyətləri dəqiq müəyyən olunmayıb.

Ümumtəhsil sistemində islahatların aparılmamasının fəsadları orta təhsilin keyfiyyətində özünü aşkar büruzə verir. İlk növbədə orta təhsillə bağlı qiymətləndirmələrdə iştirakçılığın səviyyəsi və əldə olunan nəticələr olduqca acınacaqlıdır. Azərbaycan 2006-cı ildə iştirak etdiyi PISA üzrə Beynəlxalq Proqramda 57 ölkə arasında 55-ci yeri tutub. Lakin Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrin fəal iştirak etdiyi iki qiymətləndirmə proqramında - TIMSS və PIRLS-də indiyədək ümumiyyətlə iştirak etməyib.

Bundan əlavə, BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyət qurumu – YUNESKO-nun 2009-cu ildə dünyada təhsilin inkişafı hesabatında açıqladığı **Təhsil İnkişafı İndeksi (The EFA Development Index)** üzrə tərtib olunmuş reyting cədvəlində Azərbaycan 129 ölkə arasında 58-ci yeri tutub. Halbuki keçmiş

SSRİ-nin 15 respublikasından 9-u (Qazaxıstan, Estoniya, Qırğızıstan, Latviya, Litva, Gürcüstan, Belarus, Ermənistan və Moldova) bu siyahıda Azərbaycandan öndədir.

Nəhayət, Dünya İqtisadi Forumunun 2009-2010-cu illər üzrə hazırladığı qlobal rəqabət qabiliyyətliliyinə dair hesabatda müxtəlif təhsil göstəricilərinə görə Azərbaycanın reytingi belədir:

- **ibtidai təhsilin keyfiyyətinə görə 76-cı yer;**
- **təhsil xərclərinin səviyyəsinə görə 102-ci yer;**
- **orta təhsillə əhatə səviyyəsinə görə 63-cü yer;**
- **təhsil sisteminin inkişafına görə 64-cü yer;**
- **riyaziyyat və təbiət elmlərinin tədrisinin keyfiyyətinə görə 85-ci yer;**
- **məktəb idarəçiliyinin keyfiyyətinə görə 117-ci yer;**
- **məktəblərin internetə çıxış səviyyəsinə görə 56-cı yer.**

Orta təhsilin keyfiyyətilə bağlı problemlərin ciddiliyini hər il Tələbə Qəbulu Üzrə Dövlət Komissiyasının (TQDK) ali məktəblərə tələbə qəbulu ilə bağlı apardığı test imtahanlarının nəticələri də aydın göstərir. TQDK-nın məlumatına görə, 2009-2010-cu tədris ili üçün ali məktəblərə qəbulda iştirak edən məzun abituryentlərin 54%-i (62,5 min məzun abituryentdən 33,8 min nəfəri) 200-dən aşağı bal toplayıb. Bu ənənəvi «5» ballıq sistem üzrə «2»yə bərabər qiymətdir. Nəzərə alaq ki, 2009-cu ildə orta məktəb məzunlarının cəmi 63%-i (108,2 min tam orta təhsili başa vurmali olan şəxslərdən 62,5 min nəfəri) qəbul imtahanlarında iştirak edib ki, onlardan da yarımından çoxunun biliyi «2» qiymətləndirilib. TQDK-nın apardığı araşdırmaların nəticəsinə görə, orta statistik məzun orta məktəb proqramının 49-75 faizini mənimsəmir¹⁴.

Bundan əlavə, ölkə üzrə məzunların heç 1%-i belə orta məktəbi əla qiymətlərlə başa vura bilmir. 2009-cu ildə əlaqi məzunlar 931 nəfər olub, onlardan 155 nəfəri (17%-i) isə ali məktəblərə test imtahanlarında attestat qiymətlərini doğrultmayıb və 300-dən az, o cümlədən 73 nəfəri (7,8%-i) 200-dən az bal toplayıblar. Qeyri-real əlaçları nəzərə almasaq, hazırda orta təhsil sisteminin hazırkı potensialı ən yaxşı halda şagirdlərin cəmi 0,7%-ni ən yüksək biliyə malik məzunlar kimi hazırlamağa çatır. Bu göstərici Rusiyada 3%, inkişaf etmiş Qərbi ölkələrində 9-10% təşkil edir¹⁵.

Hazırda dünyada orta təhsilin keyfiyyətini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən ən əsası orta təhsili başa vuranların ali məktəblərə qəbul səviyyəsidir. Bu göstəricinin səviyyəsinə görə, İsveç, Norveç və ABŞ kimi inkişaf etmiş ölkələr dünyada liderdir. Həmin ölkələrdə orta məktəbləri bitirənlərin ali məktəbə qəbul əmsalı 65-70% aralığında dəyişilir – yəni, hər 100 məzundan 65-70 nəfəri ali məktəb tələbəsi adını qazanır. Digər inkişaf etmiş ölkələrdə həmin göstərici 40%-dən aşağı deyil və orta hesabla 50-60% intervalındadır.

Azərbaycanda isə 2009-cu ildə ali məktəblərə qəbula ərizə təqdim edən məzunların 33,7%-i (21 066 nəfər) tələbə adını qazana bilib. Beləliklə, məzunların məktəblərə daxilolma əmsalı cəmi 19,5% təşkil edib. Bu isə, göründüyü kimi inkişaf etmiş ölkələrin anoloji göstəricisinin səviyyəsindən 2-2,5 dəfə aşağıdır. TQDK-nın ali məktəblərə qəbul testləri ayrı-ayrı bölgələrdə orta təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin ölkə üzrə anoloji göstəricilərlə müqayisədə daha pis vəziyyətdə olduğunu göstərir. Məsələn, 2009-cu ildə ölkə üzrə orta hesabla hər 100 məzundan 19,5 nəfəri, Bakı şəhərində 36 nəfəri, liseylərdə isə 60 nəfəri ali məktəbə qəbul ola bilib. Halbuki, bir sıra rayonların oxşar nəticəsi orta ölkə göstəricisindən 5-6 dəfə, Bakı üzrə orta göstəricidən 8-9 dəfə, liseylərin oxşar nəticələrindən isə 14-15 dəfə pisdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür zəif nəticələr TQDK-nın qəbul üçün müəyyənləşdirilən keçid ballarını aşağı saldığı bir dövrdə təsadüf edir. 2009-cu ildə 1-ci qrup üçün keçid balları 250-dən 200-ə endirildi.

Hazırda ali məktəblərə qəbul əmsalının aşağı olmasının nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən ali məktəb tələbələrini sayına (150 nəfər) görə inkişaf etmiş ölkələrdən 4-5 dəfə (600-700 nəfər), Rusiya, Qazaxstan, Ukrayna, Gürcüstan kimi keçid ölkələrindən 2-3 dəfə

¹⁴ «Abituryent» jurnalı. Noyabr 2009, №12.

¹⁵ “Сильных учеников в России – 3%”. Игорь Реморенко

(300-500 nəfər) geri qalır. Azərbaycan bu göstəricinin səviyyəsinə görə Tacikstan və Özbəkistanla bir sırada dayanır.

Apardığımız təhlillər göstərir ki, 2009-cu ildə ali məktəblərə qəbulda iştirak etmiş 70 rayon və şəhərin yarısından çoxu – 37-si çox pis nəticələr əldə edib. Həmin bölgələr üzrə hər 100 məzun hesabı ilə məzun abituryentlərin ali məktəbə qəbul həddi 4-12 nəfər aralığında dəyişilib.

Aşağıdakı cədvəldə ali məktəblərə qəbul zamanı məzunları ən yaxşı və ən pis nəticə nümayiş etdirmiş ayrı-ayrı bölgələrin məlumatlarına diqqət yetirdikdə mənzərə daha da aydınlaşır:

Cədvəl 1

2009-cu ildə məzun abituryentlərin ali məktəblərə qəbul səviyyəsinə görə ən yaxşı və ən pis nəticə göstərmiş rayonlar üzrə müqayisəli məlumatlar

Sıra №	Rayon və şəhərlər	Hər 100 nəfər məzuna düşən ali məktəblərə qəbul olmuş məzun abituryentlərin sayı, nəfərlə
Orta ölkə göstəricisi		19,5
1.	<i>Bakı şəhəri</i>	36
2.	<i>Özəl və Təhsil Nazirliyinin nəzdindəki liseylər</i>	57
3.	<i>Türk liseyləri</i>	66
4.	Ağcabədi	4,3
5.	Ağsu	4,5
6.	Sabirabad	5,4
7.	İmişli	5,8
8.	Saatlı	6
9.	Yardımlı	6,2
10.	Gədəbəy	6,4
11.	Qusar	6,4
12.	Xaçmaz	6,6
13.	Astara	6,6
14.	Cəlilabad	6,7
15.	Beyləqan	6,9
16.	Qobustan	7,5
17.	Tərtər	7,4
18.	Hacıqabul	7,2
19.	Daşkəsən	7,6
20.	Lerik	7,8
21.	Zərdab	8,4
22.	Zaqatala	8,5
23.	Ağdam	8,5
24.	Şamaxı	8,6
25.	Bərdə	8,8
26.	Şəmkir	9
27.	Ucar	9
28.	Kürdəmir	9
29.	Masallı	9,5
30.	Quba	9,9
31.	Lənkəran	10
32.	Ağdaş	10,5
33.	Füzuli	10,5
34.	Yevlax	10,5
35.	Naftalan	11,4
36.	Goranboy	11
37.	Dəvəçi	11
38.	Biləsuvar	11,4
39.	Samux	12

Ölkədə iri şəhərlərlə, xüsusilə də Bakı və Abşeron yarımadası ilə müqayisədə əyalətlərdə orta təhsilin keyfiyyəti çox aşağıdır. Bu qənaəti TQDK-nın 2009-cu il üzrə ali məktəblərə qəbul göstəricilərinin təhlili də təsdiqləyir. Aşağıdakı cədvəldə iri şəhərlərlə əyalətlərin ali məktəblərə qəbul göstəricilərinin müqayisəsinə dair bəzi məlumatlar təqdim olunur:

Cədvəl 2

2009-cu ildə əyalətlərin və iri şəhərlərin ali məktəblərə qəbul göstəriciləri üzrə müqayisəli məlumatlar*

Göstəricilər	İri şəhərlərdə		Əyalətlərdə
	Cəmi	o cümlədən, Bakı və Abşeron üzrə	
Məzunların sayı, nəfər	42612	26870	65659
Məzunların ölkə üzrə bütün məzunlarda payı,%	39	24,7	61
Məzun-abituryentlərin sayı, nəfər	35002	22656	27552
Məzun-abituryentlərin ölkə üzrə bütün abituryentlərdə payı,%	56	36,2	44
Ali məktəbə daxil olan məzunların sayı, nəfər	13858	9363	7221
Ali məktəbə daxil olan məzunların ali məktəblərə daxil olan bütün məzunlarda payı, %	66	44,5	34

**Burada iri şəhərlərə Bakı və Abşeron yarımadasından savayı Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Şirvan, Naxçıvan və Naftalan şəhərləri aid edilib. Eyni zamanda bütün liseylərin (Türk liseyləri, yerli özəl liseylər və Təhsil Nazirliyinin idarəçiliyində olan dövlət liseyləri) məlumatları da iri şəhərlərin məlumatlarına daxil edilib.*

*** Əyalətlərin anoloji məlumatlarına isə həm regionda yerləşən kənd və qəsəbələrin, həm də rayon mərkəzləri olan şəhərlərin göstəriciləri aid edilib.*

Cədvəl 2-nin məlumatlarından göründüyü kimi, 2009-cu ildə ölkə üzrə bütün məzunların 61%-i əyalətlərdə orta məktəbləri bitirənlər də, ali məktəblərə qəbul olan bütün məzunların cəmi 34%-i regionların payına düşüb. Mənzərə belədir: əyalətlərin məzun sayı iri şəhərlərdən az qala 2 dəfə çoxdur, amma iri şəhərlərdən ali məktəblərə daxil olan məzunların sayı regionların eyni göstəricisindən 2 dəfə yüksəkdir. Öz növbəsində, əyalətlərin daxilində rayon mərkəzlərlə müqayisədə kənd yerlərində orta təhsilin vəziyyəti daha pisdır. Aşağıdakı cədvələ diqqət kənd rayonlarında yerləşən şəhərlərlə kənd yaşayış məntəqələrinin qəbul göstəriciləri müqayisə olunub.

Cədvəl 3

2009-cu ildə rayon tabeli şəhərlərlə kənd məktəblərinin ali məktəblərə qəbul göstəricilərinin müqayisəsi*

Göstəricilər	Rayon tabeli şəhərlərdə	Kənd yaşayış məntəqələrində
Məzunların sayı, nəfər	16 612	49 047
Məzunların regionlar üzrə bütün məzunlarda payı, %	25,3	74,7
Məzun-abituryentlərin sayı, nəfər	8802	18 750
Məzun-abituryentlərin regionların bütün məzun-abituryentlərində payı,%	32	68
Ali məktəbə daxil olan məzunların sayı, nəfər	2301	4920
Ali məktəbə daxil olan məzunların regionun ali məktəblərə daxil olan bütün məzunlarda payı, %	32	68
Məzunların ali məktəblərə qəbul əmsalı, %	16	9,9

**Burada rayon tabeli şəhərlərə aid məlumatlara kənd rayonlarının mərkəzləri, həmçinin rayon şəhəri hesab olunan 3 şəhərin – Liman, Göytəpə və Xudat şəhərlərinin məlumatları da daxil edilib.*

Rəsmi statistik məlumatlara görə, 2009-cu ildə region məzunlarının 49,1 min nəfəri (bütün ölkə üzrə məzunların 45,3, əyalətlər üzrə məzunların 74,7%-i) kənd yaşayış məntəqələrinin payına düşür. TQDK-nın məktəblər üzrə təqdim etdiyi qəbul göstəriciləri əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, 2009-cu ildə əyalətlərdən ali məktəblərə daxil olmuş 7221 məzundan 2321 nəfəri (32%-i) kənd rayonlarındakı şəhərlərin (bura rayon mərkəzlərindən savayı Göytəpə, Liman və Xudat şəhərləri də daxildir), 4900 nəfəri isə kənd yaşayış məntəqələrinin payına düşür. Cədvəl 3-də təqdim olunan məlumatlara əsasən hesabmaq mümkündür ki, kənd yaşayış məntəqələrində orta məktəbi başa vuran məzunların cəmi 38,2%-i, rayon tabeli şəhərlərdə 53%-i ali məktəblərə sənəd təqdim edirlər (bu göstəricinin ölkə üzrə orta səviyyəsi 63,5%, Bakı şəhərində 93,5% təşkil edib). Eyni zamanda, kənd məktəblərinin bütün məzunlarının 9,9%-i, rayon tabeli şəhərlər üzrə məzunların 14%-i tələbə adı qazana bilib (bu göstəricinin ölkə üzrə orta səviyyəsi 19,5%, Bakı şəhərində 36% təşkil edib).

Aparılan təhlillər göstərir ki, məktəblərin xeyli hissəsinin fəaliyyəti qeyri-effektivdir. Təbii ki, məktəblərin fəaliyyətinin səmərəliliyini ölçmək üçün ən ümumiləşdirilmiş meyar tədris ilinin sonunda məzunların ali məktəblərə qəbulda nümayiş etdirdiyi nəticələndir. Çox sadə bir yanaşmaya diqqət yetirək: hər bir məktəb 11 il ərzində siniflərin saxlanması, həmin sinifdə oxuyan şagirdlərin tədrisinə, dərsliklərlə təchizatına, məktəbin tikintisinə və ya təmirinə, müəllimlərin məvaciblərinə külli miqdarda vəsait xərcləyir. Məsələn, hazırkı dəyər miqyasları ilə ölçsək, bir orta məktəb şagirdinə dövlət büdcədən 500 manat xərcləyir. Məktəblərin tikintisi və ya təmir üçün xərcləri də bunun üzərinə əlavə etsək, nəzəri olaraq bir şagirdin illik xərcinin 700-750 manatdan az olmayacaq. Bu o deməkdir ki, 11 il ərzində dövlət bir şagirdə 8000-8500 manat xərcləyir. Amma əgər bu qədər xərcin müqabilində hansısa məktəbdən hətta bir məzun belə ali məktəbə daxil ola bilmirsə, deməli dövlətin bir standart sinfin (20 şagirdəndən ibarət) saxlanmasına 11 il ərzində xərclədiyi 160-170 min manat vəsaitdən cəmiyyət səmərə görə bilmir. Halbuki Azərbaycanda yüzlərlə belə orta məktəb mövcuddur. Orta məktəbləri qəbulda ən yaxşı və ən pis nəticə göstərən bölgələrin müqayisəsi aşağıdakı cədvəldə əks olunub.

Cədvəl 4

2009-cu ildə orta məktəblərin ali məktəblərə qəbul göstəricilərinə görə ən yaxşı və ən pis nəticə göstərmiş rayonlar üzrə müqayisəli məlumatlar

Rayonların adları	Rayon (şəhər, ölkə) üzrə bütün ümumtəhsil məktəblərinin sayı	Həç bir məzunu ali məktəbə daxil olmayan ümumtəhsil məktəblərinin sayı	Həç bir məzunu ali məktəbə daxil olmayan ümumtəhsil məktəblərinin rayon üzrə bütün məktəblərində payı, %
<i>Sumqayıt</i>	49	1	2,0
<i>Bakı</i>	316	19	6,0
<i>Gəncə</i>	46	3	6,5
<i>Şirvan</i>	14	1	7,0
<i>Mingəçevir</i>	22	2	9,0
<i>Abşeron</i>	30	3	10,0
Daşkəsən	26	17	65,3
Ağsu	35	22	62,8
Qusar	45	27	60,0
Laçın	103	59	57,2
Cəlilabad	72	41	57,0
İmişli	56	31	55,4
Yadımlı	43	22	51,2
Şamaxı	50	25	50,0
Lerik	37	18	48,7
Ağdam	120	58	48,4
Dəvəçi	21	10	47,6
Gədəbəy	55	25	45,5
Goranboy	42	19	45,2
Kəlbəcər	98	44	44,8
Ağcabədi	52	23	44,2

Astara	44	19	43,2
Kürdəmir	42	18	42,8
İsmayilli	45	19	42,2
Qobustan	19	8	42,1
Sabirabad	62	26	41,9
Xaçmaz	53	22	41,5
Göygöl	39	16	41,0
Füzuli	75	30	40,0
Tərtər	33	13	39,4
Hacıqabul	28	11	39,3
Siyəzən	14	5	39,1
Zaqatala	47	18	38,3
Quba	65	24	37,0
Saatlı	26	9	34,6
Lənkəran	71	22	31,0
Beyləqan	46	14	30,5
Ölkə üzrə cəmi	3285	1016	31

TQDK-nın məlumat bazasının təhlili göstərir ki, 2009-cu ildə 1016 orta məktəbdən bir məzun belə ali məktəblərə daxil ola bilməyib. Bu o deməkdir ki, hazırda Azərbaycanda mövcud olan 3285 orta ümumtəhsil məktəbinin 31 faizində (hər üç məktəbdən biri) tədrisin keyfiyyətilə bağlı ciddi problemlər var. Cədvəldən göründüyü kimi, hətta bəzi rayonlarda mövcud məktəblərin 60-65%-nin bir məzununa belə tələbə adı qazanmaq müyəssər olmayıb.

Regionlarda orta təhsilin ağır durumda olmasını təkcə TQDK-nın test imtahanlarının nəticəsi yox, elə Təhsil Nazirliyinin mərkəzləşdirilmiş qaydada 11-ci siniflər üçün keçirdiyi buraxılış imtahanlarının nəticələri də təsdiqləyir. 2009-cu ildə ölkə üzrə 24,2 min məzun və ya orta məktəbi bitirməli olan bütün məzunların 22,4%-i buraxılış imtahanlarından kəsilərək attestat ala bilməyiblər.

TQDK-nın məlumatlarının araşdırılması göstərir ki, ötən il hətta məzunlarının 50%-dən çoxu attestat ala bilməyən bölgələr olub. Aşağıdakı cədvəldə 11-ci siniflərin buraxılış imtahanlarında məzunları ən pis və ən yaxşı nəticələri nümayiş etdimiş ayrı-ayrı bölgələrin müqayisəli məlumatlarına diqqət yetirək:

Cədvəl 5

2009-cu ildə 11-ci siniflərin buraxılış imtahanlarında ən yaxşı və ən pis nəticə göstərmiş rayonlar üzrə müqayisəli məlumatlar

Bölgələr	Attestat ala bilməyən məzunların bütün məzunlara nisbəti, %
Orta ölkə göstəricisi	22,3
<i>Ordubad, Culfa və Şahbuz</i>	<i>0</i>
<i>Naxçıvan ş</i>	<i>0,3</i>
<i>Kəngərli</i>	<i>0,4</i>
<i>Şərur</i>	<i>0,7</i>
<i>Sədərək</i>	<i>1,8</i>
<i>Babək</i>	<i>1,1</i>
<i>Göyçay</i>	<i>5</i>
<i>Sumqayıt şəhəri və Qubadlı</i>	<i>6</i>
<i>Xızı</i>	<i>8</i>
<i>Bakı şəhəri</i>	<i>9</i>
Mingəçevir şəhər	11
Kürdəmir və Zərdab	13
Quba və Qusar	30
Ağstafa	32
Şamaxı, Şabran və Göygöl	33
Goranboy və Yevlax	34
Nefçala və Daşkəsən	35
Lənkəran və Samux	36

Biləsuvar və Salyan	37
Cəlilabad, Beyləqan və Şəmkir	38
Tərtər	39
Masallı	40
Yardımlı	42
Bərdə	44
Astara	45
Lerik	48
Ağsu	50
Ağcabədi	52
Gədəbəy	54,5

Cədvəldə xüsusi fərqləndirilmiş ilk 16 bölgə orta məktəbləri mərkəzləşdirilmiş buraxılış imtahanlarında ən yaxşı nəticəni göstərmiş bölgələr, sonrakı 21 rayon (şəhər) isə ən pis nəticə nümayiş etdirmiş bölgələrdir.

Yeri gəlmişkən, TQDK-nın rayonlar üzrə baza məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2009-cu ildə ölkə üzrə attestat ala bilməyən 24,2 min məzundan 16,3 min nəfəri (67%-i) məhz kənd məktəblərinin payına düşüb¹⁶.

Zəruri qeyd: Maraqlıdır ki, Təhsil Nazirliyinin orta məktəb məzunlarının ümumi sayı və attestat alanların sayı ilə bağlı məlumatları TQDK-nın anoloji məlumatlarından kəskin fərqlənir. Belə ki, Nazirlik 2009-cu ildə 91,8 min, Komitə isə 108,2 min məzunun orta məktəbləri bitirməsinə dair məlumat yayıb. Fərq 16,4 min nəfər və ya 15,2% təşkil edir. Bir sıra rayonlar üzrə fərqlər isə aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur:

Cədvəl 6

Məzunların sayı ilə bağlı Təhsil Nazirliyi və TQDK-nın fərqli məlumatlar və kənarlaşmalar (2009-cu il)

Bölgələr	TQDK			Təhsil Nazirliyi			Kənarlaşma,%-lə	
	Məzunların sayı	Attestat alanların sayı	Attestat alanların bütün məzunlara nisbəti, %	Məzunların sayı	Attestat alanların sayı	Attestat alanların bütün məzunlara nisbəti, %	Məzun sayında	Attestat alanların sayında
Bakı	25244	23005	91	21757	20059	92.8	13,8	13,9
Şəmkir	2768	1725	62,3	2530	2094	86.6	8,5	17,7
Göygöl	709	474	66,8	669	502	76.2	5,7	5,5
Qazax	1197	856	71,5	1049	823	82.3	12,4	3,9
Şamaxı	767	515	67.1	684	536	81.1	10,9	4,0
Qobustan	375	274	73,0	323	279	88.6	13,9	1,8
Naftalan	79	47	59,4	79	73	92.4	0,0	36,0
Kəlbəcər	821	591	71,9	701	562	84.3	15,0	5,0
Yevlax	1406	927	65,9	1335	998	78.2	5,0	7,2
Bərdə	1943	1094	56,3	1610	1117	74.4	17,2	2,1
Ağcabədi	1838	892	48,5	1499	1047	79.3	18,5	14,5
İmişli	1558	1118	71,7	1364	1148	87.4	12,5	2,7
Beyləqan	1218	764	62,7	1116	877	89.2	8,4	12,9
Laçın	906	724	79,9	648	550	86.4	28,5	24,0
Şirvan	943	681	72,2	748	703	93.9	20,7	2,5
Biləsuvar	1162	731	62,9	1117	806	80.5	3,9	9,4
Nefçala	1055	691	65,4	832	683	84.2	21,2	1,2
Salyan	1433	904	63,0	1322	941	74.9	7,8	4,0
Astara	1242	685	55,1	1058	674	66.7	15,0	1,7
Lerik	734	386	52,5	609	391	70.7	17,0	1,2
Quba	1370	962	70,2	1029	829	84.4	25,0	14,0
Xaçmaz	1784	1298	72,7	1530	1358	89.4	14,3	4,5
Şabran	573	383	66,8	498	411	83.1	13,1	7,0

¹⁶ «Abituryent» jurnalı. Noyabr 2009, №12.

Ölkə üzrə cəmi	108180	84060	77,7	91968	74934	81,5	15,1	10,9
-----------------------	---------------	--------------	-------------	--------------	--------------	-------------	-------------	-------------

Azərbaycanda orta təhsil sisteminin olduqca ciddi problemlərindən biri orta məktəb yaşlı uşaqların böyük hissəsinin tam orta təhsilini başa vura bilməməsidir. Doğrudur, rəsmi məlumatlara görə hazırda Azərbaycanda tam orta təhsillə əhatə əmsali 90%-dən aşağı deyil. Bu o deməkdir ki, 17-18 yaşlı yeniyetmələrin 90%-i tam orta təhsil alır. Lakin müstəqil araşdırmalar göstərir ki, orta məktəbi qurtarmalı olan şagirdlərin ən azı 35-40%-i 11-ci sinfi başa vura bilmir. 2009-cu ilin təmsalında bəzi zəruri göstəriciləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirdikdə, rəsmi məlumatların reallığı əks etdirmədiyi aydın görünür. 2009-cu ildə 121,1 min şagird 11-ci sinfi bitirib. 2009-cu ilin məzunları 1998-ci ildə 1-ci sinfə daxil olmuşdu. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə isə 1998-ci ildə 172,4 min nəfər uşaq 1-ci sinfə gedib. Deməli, 11 il əvvəl ibtidai təhsilin ilk pilləsinə daxil olan uşaqlardan 51,3 min nəfərinə və ya 30%-nə 11-ci sinfi bitirmək müyəssər olmayıb. Bu qədər kənarlaşmanın 2 mümkün səbəbi ola bilər:

- 1) *Natamam təhsil pilləsini (9-cu sinfi) başa vuranların müəyyən hissəsi ümumorta təhsildən ayrılaraq texniki-peşə məktəblərinə və orta ixtisas müəssisələrinə üz tutur. Nəzərə alaq ki, 1998-ci ildə 1-ci sinfə gedən uşaqlar 9-cu sinfi 2007-ci ildə başa vurublar. Təhsil Nazirliyinin və TQDK-nin məlumatlarına görə isə 2007-ci ildə əsas təhsil bazasından texniki-peşə məktəblərinə və orta ixtisas müəssisələrinə cəmi 12139 (o cümlədən 4200 nəfər texniki-peşə məktəblərinə, 7939 nəfər isə orta-ixtisas məktəblərinə) qəbul olunub.*
- 2) *Məktəb yaşlı uşaqların müəyyən hissəsi təbii səbəbdən (ölüm) azala bilər. Lakin DSK-nin məlumatına görə, son 10 ildə 5-19 yaşlı uşaqların ölüm faizi orta hesabla 0,05% təşkil edib. 1995-2009-cu ildə ümumi əhali sayında 5-19 yaşlı əhəlinin sayının 2,4-2,5 milyon nəfər intervalında dəyişdiyini nəzərə alsaq, 1998-2009-cu ildə təhsil alan 11 illik təhsillə əhatə olunmalı uşaqların ən çoxu hər il 85-90 nəfəri, 11 il ərzində isə 900-1000 nəfəri vəfat edə bilər.*

Hesablamalardan göründüyü kimi, iki mümkün səbəb hesabına ən uzağı 13 min nəfər şagird (mövcud kənarlaşmanın cəmi 25%-i qədər) ümumi orta təhsil müəssisələrindən kənar qala bilər. Buradan çıxan nəticə odur ki, əsas təhsili başa vuran uşaqlar texniki-peşə məktəblərinə və orta ixtisas müəssisələrinə daxil olmaq adı ilə sənədlərini ümumtəhsil məktəblərindən götürərək sonradan orta təhsildən yayınırlar. Beləliklə, obyektiv səbəblərdən baş verən 13 min nəfərlik kənarlaşmanı nəzərə almasaq belə, ötən il 24 min nəfər attestat ala bilməyən məzunla birlikdə 1998-ci ildə 1-ci sinfə daxil olmuş uşaqların 62 min nəfərinin və ya 36%-nin (hər 3 uşaqdan birinin) tam orta təhsili başa vurmadiğı aydınlaşır.

Azərbaycanda orta təhsil sisteminin son dərəcə ciddi problemlərindən biri də müxtəlif ölkələrlə müqayisədə müəllimlərin sayının həddən çox olmasıdır. Belə ki, DSK-nin məlumatına görə, 2010-cu ilin əvvəlinə ölkənin orta təhsil müəssisələrində əvəzçilik üzrə işləyənlər nəzərə alınmadan 170,5 min nəfər müəllim çalışıb, orta ümumtəhsil məktəblərində 1,357 milyon nəfər şagird oxuyub. Bu o deməkdir ki, bir müəllimə 8 şagird düşür. Halbuki inkişaf etmiş ölkələrdə müəllim-şagird nisbəti orta hesabla 12-13 nəfər təşkil edir. Deməli, hazırda Azərbaycanda müəllimlərin sayı həmin ölkələrlə müqayisədə azı 35-40% çoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, 2000-2009-cu illərdə orta ümumtəhsil məktəblərində oxuyanların sayı 291 min nəfər və ya 18% azaldığı halda (1,649 milyon nəfərdən 1,357 milyon nəfərə enib) müəllimlərin sayı 10,8 min nəfər, yaxud 7% artıb (159,7 min nəfərdən 170,5 min nəfərə çatıb). Müəllimlərin sayının çoxluğu bilavasitə dərs yükü normasının azlığı ilə bağlıdır. Hazırda ölkənin orta məktəblərində müəllimlər üçün həftəlik dərs yükü 12 saat (illik təxminən 400 saat) təşkil edir. Halbuki inkişaf etmiş ölkələrdə həftəlik dərs yükü 18-22 saat (illik 620-780 saat) intervalında dəyişilir. Bu, Azərbaycanın anoloji göstəricisindən 50-60% çoxdur. Təhsil Nazirliyi bir tərəfdən ölkənin regionlarında müəllim qıtlığını problem olaraq ortaya atır və onun həlli üçün dövlət proqramının hazırlanmasına nail olur. Rəsmi statistik məlumatlar da ölkə üzrə müəllim artıqlığı probleminin olmasını təsdiqləyir. Müstəqil araşdırmalar isə göstərir ki, həm bütünlükdə ayrı-ayrı məktəblərdə, həm də rayon miqyasında müəllim artıqlığı daha ciddi problemə çevrilib. Məsələn, hazırda Bərdə şəhərinin 523 şagirdin təhsil aldığı 2 sayılı beynəlmilləl orta məktəbində 82 müəllim

işləyir. Yaxud Bərdə rayonunun Yeni Daşkənd orta məktəbi 419 şagirdlə 60 nəfərlik müəllim heyətinə malikdir. Tam təsadüfi qaydada seçilmiş bu iki məktəbdə müəllim-şagird nisbəti uyğun olaraq 6,4-6,9 nəfər təşkil edir (orta ölkə göstəricisindən 12-15%, inkişaf etmiş ölkələrin məktəblərinin anoloji göstəricisindən isə 2 dəfə yüksək). Ümumilikdə orta ölkə göstəricisi ilə müqayisədə daha aşağı göstəriciyə malik rayonlarda isə müəllim-şagird nisbətinin hazırkı vəziyyəti belədir:

- **Naftalan – 4,3 nəfər;**
- **Goranboy, Kəlbəcər və Laçın 5-5,4 nəfər;**
- **Göygöl, Daşkəsən, Ağdam, Daşkəsən, Şəki, Qax, Zəngilan və Zaqatala 6-6,5 nəfər;**
- **Naxçıvan MR, Tovuz, Bərdə, Göyçay, Xocalı, Samux, Şuşa, Ağstafa, Füzuli və Qazax – 6,7-7 nəfər;**
- **Xocavənd, Oğuz, Ağcabədi, Gədəbəy, Mingəçevir, Beyləqan, Lənkəran, Ağdaş, Neftçala, Yevlax, Şamaxı, Tərtər və Cəbrayıl 7,1-7,9 nəfər.**

Ölkənin yerdə qalan bölgələrində müəllim-şagird nisbəti orta ölkə göstəricisindən yüksəkdir.

Müəllim artıqlığı problemi bir tərəfdən pedoqoji işçilərin əmək haqqı fondunun səmərəsiz istifadəsinə, müəllimlərin maaşlarının artımı üçün resursların tükədilməsinə, başqa tərəfdən isə müəllimlərin yenidən hazırlığı və təkmilləşdirilməsi üçün vəsaitlərin qeyri-effektiv bölgüsünə səbəb olur. Öz növbəsində, müəllimlərin fəaliyyətinə, onların bilik və bacarığının keyfiyyətinə daimi nəzarət mexanizminin olmadığı şəraitdə müəllimlərin sayının sürətlə artması təhsilin keyfiyyətinin sürətlə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Xüsusilə də Azərbaycan kimi ciddi sosial problemləri olan ölkədə dayanıqlı iş yeri qazanmaq istəyən insanlar bəzən müəllimlik peşəsini sevdikləri və ya layiq olduqları üçün yox, işsizlik riskindən sığortalamaq üçün seçirlər. Bu cür təsadüfi seçimlərin qarşısını ala biləcək attestatsiya mexanizmi isə hələlik Azərbaycanda tətbiq olunmur. Görünür, həm də bu səbəbdəndir ki, son illər ölkədə rəsmi təhsil institutları – ümumtəhsil məktəbləri sürətlə ictimai etimad və nüfuzunu itirib və ailələr öz uşaqlarının gələcək taleyini qeyri-rəsmi institutlara – pulu hazırlıq kurslarına, fərdi repetitorlara daha çox etibar edirlər.

Nəhayət, kütləvi şəkildə siniflərin komplektləşməməsi Azərbaycanın orta təhsil sisteminin son dərəcə ciddi problemlərindən biri hesab oluna bilər. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, ümumi təhsil müəssisələrində siniflərdə şagirdlərin sayı 20 nəfər müəyyən edilir. Yalnız zəruri hallarda siniflər şagirdlərin sayı 20 nəfərdən az olmaqla təşkil oluna bilər. Lakin Təhsil Nazirliyinin 2009-cu ildə 11 siniflərdə apardığı mərkəzləşdirilmiş imtahanların nəticələri üzrə statistik bazanın təhlili göstərib ki, ölkə üzrə 3285 orta ümumtəhsil məktəbindən 1085-nin (təxminən hər üç məktəbdən birinin) buraxılış sinifləri 15 və daha az şagirddən, o cümlədən 634 məktəbdə (hər 5 üç məktəbdən birində) 10 və daha az şagirddən təşkil olunub.

Nəhayət, Azərbaycanda orta təhsildə qeyri-bərabər inkişafı göstərən daha bir faktı qeyd etmək vacibdir: 1998-2009-cu illərdə orta məktəb şagirdlərimiz iştirak etdikləri beynəlxalq fənn olimpiadalarında 100-dən artıq medal qazanıblar. Lakin onlardan cəmi 7-si Təhsil Nazirliyinin idarəçiliyi altında olan orta məktəblərin payına düşüb. Yerdə qalan 95-dən artıq medalı ölkəmizə müxtəlif bölgələrdə fəaliyyət göstərən Türk liseyləri qazandırır.

Azərbaycanın orta təhsil sisteminin hazırkı vəziyyəti ayrı-ayrı ölkələrin anoloji sistemi üzrə müxtəlif göstəriciləri müqayisə etdikdə daha aydın görünür. Bu baxımdan təqdim olunmuş müqayisə cədvəli maraqlıdır.

**Orta təhsil sisteminin vəziyyətini əks etdirən
əsas məlumat və göstəricilərin ölkələrarası müqayisəsi**

Müqayisə bazası kimi təqdim olunan məlumat və ya göstərici	Göstərici üzrə real vəziyyət və ya ən yaxşı təcrübələrin Azərbaycanla müqayisəsi
Ümumi orta təhsilin sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən ayrıca qanunun mövcudluğu	Gürcüstan və Latviyada belə qanunlar var, Çexiyada təhsil qanunvericiliyi Məcəllə halında təsdiqlənib, Azərbaycanda ümumi orta təhsil haqda qanun yoxdur, mövcud təhsil qanunu orta təhsillə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsini daha çox icra hakimiyyəti orqanlarına həvalə edir
İbtidai təhsildən öncə 5-6 yaşlı uşaqlar üçün icbari hazırlığın tələb olunması	Azərbaycandan fərqli olaraq Latviya qanunvericiliyi belə 5 yaşlı uşaqlar üçün hazırlığı məcburi sayır
Orta məktəblərin inzibati və maliyyə muxtariyyətinin mövcudluğu	Azərbaycan istisna olmaqla hər 3 ölkədə orta məktəblər seçkili strukturlar – Qəyyımlar Şurası, Pədoqoji Şura tərəfindən seçilən və bu qurumlar qarşısında hesabatlı olan direktor tərəfindən idarə edilir.
Müəllimlərin statusunu tənzimləyən ayrıca qanunun mövcudluğu	Azərbaycan istisna olmaqla hər 3 ölkədə belə bir qanun var
Müəllim işləmək üçün qanunla xüsusi məhdudiyətlərin müəyyən olunması	Azərbaycan qanunvericiliyində belə normalar tətbiq olunmur. Amma Latviyada ali pədoqoji təhsili olmayan, qəsdən cinayətə görə məhkum edilmiş və reabilitasiya olunmayan, dövlət dilinin ən yüksək səviyyədə bilməsini təsdiqləyən sənədi olmayan, məhkəmə qərarı ilə valideynlik hüququndan məhrum olunmuş şəxslər pədaqoq işləyə bilməz.
Müəllimlərin öz ixtisaslarını yüksəltmələri və təkmilləşmələri üçün maddi təminatların mövcudluğu	Azərbaycanda belə hüquqi mexanizmlər yoxdur. Amma Latviya qanunvericiliyinə görə, müəllimlər üç aya qədər ödənişli yaradıcılıq məzuniyyəti götürür, əmək haqqı saxlanılmaqla hər 3 ildən bir 30 təqvim gününü öz peşə bacarıq və vərdişlərinin təkmilləşdirməsinə sərf edir.
Yuxarı siniflərdə təmayülləşmənin (profiləşmənin) mövcudluğu	Azərbaycanda belə bir sistem yoxdur. Latviya və Çexiyada 10-12-ci sinif şagirdləri ya humanitar, ya texniki, ya da gələcək peşə hazırlığına yönəlik ixtisaslaşmış məktəblərdə oxuyurlar
Orta məktəblərin buraxılış imtahanları əsasında ali məktəblərə qəbul olmaq imkanının mövcudluğu	Azərbaycanda belə bir imkan yoxdur, şagirdlər TN-nin müəyyələşdirdiyi və məcburi sayılan 8 fəndən imtahan verməlidir. Ali məktəbə daxil olmaq üçün seçdiyi pofil üzrə yenidən 5 imtahan verməlidir. Latviyada ali məktəblərə qəbul məzunların buraxılış imtahanı əsasında aparılır. İmtahanlardan 1-ni Təhsil Nazirliyi, 1-ni Nazirlər Kabineti, 1-ni məktəb, 2-ni isə məzun müəyyənləşdirir
Müəllimlərin əmək haqqının minimum məbləğinin müəyyən olunması ilə bağlı tələblərin mövcudluğu	Azərbaycanda müəllimlərin minimum məvacibi iqtisadiyyat üzrə minimum əmək haqqının 1 misindən, Latviyada isə 2 misindən aşağı ola bilməz
Təhsil xərclərinin ÜDM-də payı,%, 2008-ci il	Azərbaycan –3%, Gürcüstan 3,2%, Latviya –5%, Çexiya – 4,5%
Orta təhsil xərclərinin 1 şagirdə düşən orta məbləği, ABŞ dolları, 2008-ci il	Azərbaycan–480 dollar, Gürcüstan– 400 dollar, Latviya –1000 dollar, Çexiya – 2000 dollar
Ümumtəhsil məktəblərinin müəllimlərinin orta aylıq əmək haqqı, ABŞ dolları (2009-cu ildə)	Azərbaycan – 200 dollar, Gürcüstan– 200 dollar, Latviya –800 dollar, Çexiya – 1700 dollar
Kompüterlə təchiz olunan məktəblərin xüsusi çəkisi	Azərbaycan- 82%, Latviya və Çexiya - 100%
İnternetə çıxış olan orta təhsil məktəblərinin xüsusi çəkisi,%	Azərbaycan- 3%, Latviya -67%
1 kompüterə düşən 5-11(12) sinifdə oxuyan şagirdlərin sayı, nəfər, 2008-ci il	Azərbaycan- 29, Latviya – 20, Gürcüstan -20
TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) biliyin qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq testdə ölkənin əldə etdiyi nəticə	Azərbaycan iştirak etməyib, Gürcüstan – 25-ci yer, Latviya – 8-ci yer, Çexiya – 22-ci yer

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) biliyin qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq testdə ölkənin əldə etdiyi nəticə	Azərbaycan və Çexiya iştirak etməyib, Gürcüstan – 37-ci yer, Latviya –17-ci yer
PISA (Programme for International Student Assessment) – Şagird Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq testdə ölkənin əldə etdiyi nəticə	Gürcüstan iştirak etməyib, Azərbaycan –55-ci yer, Latviya –26-cı yer, Çexiya – 13-cü yer
BMT-nin Təhsil İnkişafı İndeksi (The EFA Development Index) üzrə tərtib olunmuş reyting cədvəlində ölkənin mövqeyi	Azərbaycan - 58–cı yer, Gürcüstan 40–cı yer, Latviya – 36-ci yer, Çexiya – 33-cü yer
Dünya İqtisadi Forumunun (DİF) “Qlobal rəqabət qabiliyyətliliyi İndeksi” (QRQİ) üzrə reyting cədvəlində ibtidai təhsilin keyfiyyətinə görə ölkənin mövqeyi, 2009-cu il	Azərbaycan –76-cı yer, Gürcüstan 67-ci yer, Latviya – 40-cı yer, Çexiya – 17-ci yer
DİF-nin QRQİ üzrə reyting cədvəlində orta təhsillə əhatə səviyyəsinə görə ölkənin mövqeyi	Azərbaycan–63-cı yer, Gürcüstan – 58-ci yer, Latviya – 33-cü yer, Çexiya –40-cı yer
DİF-nin QRQİ üzrə reyting cədvəlində riyaziyyat və təbiət elmlərinin tədrisinin keyfiyyətinə görə ölkənin mövqeyi	Azərbaycan –85-cı yer, Gürcüstan –84-cü yer, Latviya 60 ci yer, Çexiya –10-cı yer
DİF-nin QRQİ üzrə reyting cədvəlində məktəb idarəçiliyinin keyfiyyətinə görə ölkənin mövqeyi	Azərbaycan –117-ci yer, Gürcüstan – 106-cı yer, Latviya –50- ci yer, Çexiya – 36-ci yer
DİF-nin QRQİ üzrə reyting cədvəlində təhsil xərclərinin səviyyəsinə görə ölkənin mövqeyi	Azərbaycan –102-ci yer, Gürcüstan –104-cü yer, Latviya – 23-cü yer, Çexiya –68-ci yer
DİF-nin QRQİ üzrə reyting cədvəlində təhsil sisteminin inkişafına görə ölkənin mövqeyi	Azərbaycan –64-cü yer, Gürcüstan – 97-ci yer, Latviya – 57-ci yer, Çexiya – 57-ci yer
DİF-nin QRQİ üzrə reyting cədvəlində məktəblərin internetə çıxış səviyyəsinə görə ölkənin mövqeyi	Azərbaycan –56-cı yer, Gürcüstan –65-ci yer, Latviya – 30-cu yer, Çexiya – 36-cı yer
Orta təhsil üzrə müəllim-şagird nisbəti (bir müəllimə düşən şagirdlərin sayı), nəfər	Azərbaycan –8 nəfər, Gürcüstan –10,5 nəfər, Latviya –11 nəfər, Çexiya –12 nəfər
Müəllimlərin dərslər yükü, həftə/saat	Azərbaycan –12 saat, Gürcüstan – 18 saat, Çexiya – 22 saat
Şagirdlərin dərslər yükü, həftə/saat	1-2-ci siniflər üçün: Azərbaycanda – 22 saat, Çexiyada 23 saat, Latviyada – 21 saat; 3-5-ci siniflərdə: Azərbaycanda – 26 saat, Çexiyada 22 saat, Latviyada – 21 saat; 6-7-ci siniflərdə: Azərbaycanda – 30 saat, Çexiyada 30 saat, Latviyada – 31 saat; 8-9-cu siniflərdə: Azərbaycanda – 33 saat, Çexiyada 32 saat, Latviyada – 34 saat; 10-11(12)-ci siniflərdə: Azərbaycanda – 34 saat, Çexiyada 34 saat, Latviyada – 36 saat;
17-19 yaşlı uşaqların orta məktəbləri başa vurma əmsalı (tam orta təhsili başa vuran məzunların sayının milli qanunvericiliyə əsasən tam orta təhsili başa vurmamalı uşaqlara %-lə nisbəti)	Azərbaycan –65%, Gürcüstan – 70%, Latviya –95%, Çexiya –90%
Orta məktəb məzunlarının ali məktəblərə qəbul olma əmsalı (ali məktəblərə daxil olan məzunların orta məktəbləri başa vuran bütün məzunlara %-lə nisbəti), 2007-ci il	Azərbaycan –19%, Gürcüstan – 20%, Latviya –60%, Çexiya – 50%

§5. Latviya Respublikasının orta təhsil sisteminin təhlili

BMT-nin İnkişaf Proqramının insan inkişafına dair 2007-ci il üzrə məruzəsinə görə, Latviya BMT-nin 177 üzvü arasında 2006 insan inkişafı indeksinə görə 45-ci yeri tutub¹⁷. Bu onu göstərir ki, təhsil, səhiyyə, ömür uzunluğu, adambaşına gəlir baxımından latviyalılar əksər dünya xalqlarına nisbətən daha inkişaf etmiş ölkədir. Latviya 2000-ci ildə BMT-nin Minilliyin İnkişaf Bəyannaməsini imzalayandan bəri dünya birliyi ilə inkişaf üzrə əməkdaşlıqda yaxından iştirak edir və ehtiyacı olanlara yardım olunmasına dair beynəlxalq öhdəliyini yerinə yetirir. Bu Bəyannamə əsasında Latviya 2005-ci ildə Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə (MİM) dair hazırladığı hesabatını təqdim etmişdir. Sənəddə Latviya hökuməti yerli səviyyədə MİM üzrə yeddi hədəfi, habelə inkişafa dair qlobal tərəfdaşlıq yaratmaqla 8-ci hədəfi həyata keçirmək öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür¹⁸.

2002-ci il 14 fevralda qəbul olunmuş Lissabon Strategiyasında müəyyənləşdirilən normalara müvafiq olaraq, Avropa Komissiyası və Avropa Şurasına üzv ölkələrin təhsil nazirləri 13 əsas məqsədi müəyyənləşdirən Fəaliyyət Proqramını təsdiq etmişdir. Bu məqsədlər içərisində Avropa Birliyi ölkələrində ümumi təhsilin keyfiyyət və səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsinə imkan verən 2 istiqamət xüsusilə seçilir - ümumi təhsilə əlçatanlığın təmin olunması və açıq təhsil sisteminin formalaşdırılması.

Latviya hökumətinin milli strategiyasında təhsilin inkişafının əsas prinsipləri aşağıdakı kimi müəyyən olunub;

- **əlçatanlıq prinsipi** - cəmiyyətin hər bir üzvü təhsil almaq üçün bərabər hüquqlara malik olmalıdır;
- **ictimai iştirak prinsipi** - dəyişikliklər apararkən təhsil proqramlarını həyata keçirənlərin, qeyri-hökumət həmkarlar ittifaqlarının və təhsil xidmətlərindən faydalanların təcrübələrindən və təkliflərindən istifadə olunmalıdır;
- **fasiləsiz təhsil prinsipi** - təhsil sistemi cəmiyyətin üzvlərinə ömürlük təhsil almaq imkanı nəzərdə tutur;
- **davamlılıq prinsipi** - yeni islahatlara keçməzdən öncə əvvəlki islahatların nəticələri qiymətləndirilməli və müsbət hesab edilmiş təşəbbüslər davam etdirilməlidir;
- **nəzarət prinsipi** - təhsilin inkişafının planlaşdırılmasına bütün səviyyələrdə nəzarət edilməli və müəyyən olunmuş məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı hesabatlar hazırlanmalıdır.

Latviyanın uzunmüddətli iqtisadi strategiyasında da təhsildə və elmdə sosial siyasətin və investisiyaların artan əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır¹⁹. Çünki müasir cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda dəyişikliklər təhsil sistemi üçün yeni tələblər müəyyənləşdirir. O, yüksək keyfiyyətli, xərclər baxımından rəşional və ölkənin hər bir sakini üçün əlçatan olmalıdır. Hökumətin mövqeyi budur ki, ortamüddətli büdcə məqsədlərinə və prioritet inkişaf istiqamətlərinə müvafiq olaraq Latviya iqtisadiyyatının yüksək dəyərli məhsullara istiqamət göstərməsinə şərait yaratmaq və intellektual cəmiyyət qurmaq üçün, təhsilin keyfiyyətini və əmək bazarına münasibliyini təmin etmək zəruridir²⁰. Latviya Milli İnkişaf Planında göstərilir ki, inkişafın əsası ictimaiyyətin yeni bilik yaratmaq və onu iqtisadi inkişafda və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində istifadə etmək bacarığıdır²¹. Bütün mərhələlərdə, xüsusən də orta məktəb sistemində təhsilin keyfiyyəti uğurlu inkişaf və rəqabətə davamlı iqtisadi potensial üçün başlıca şərtidir. Keyfiyyətli təhsil milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün tələb olunan səriştəli işçi qüvvəsinin təlim və təhsilini təmin edir, demokratik prosesləri və sosial reabilitasiyanı irəli aparır, etik standartlar anlayışını formalaşdırır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) təhsilin keyfiyyətilə bağlı apardığı tədqiqatın nəticələrinə görə latviyalı şagirdlərin nailiyyətləri təhsilə yönəldilmiş resurslara uyğundur və hətta başqa ölkələrin şagirdləri ilə

¹⁷ BMT-nin İnkişaf Proqramının insan inkişafına dair 2007-ci il illik məruzəsi

¹⁸ Avropa İnkişaf Konsensusu: Təhsilin inkişafına töhfə və maarifləndirmə (noyabr 2007), səh. 4

¹⁹ Uzunmüddətli iqtisadi strategiya. Nazirlər Kabinetinin yığıncağından 34 N-lı protokolun 6-cı bəndi

²⁰ Ortamüddətli büdcə məqsədlərinə və prioritet inkişaf istiqamətlərinə dair Hesabat. Nazirlər Kabinetinin yığıncağından 42 N-lı protokolun 24-cü bəndi.

²¹ Milli İnkişaf Planı. Prioritetlər və onların milli inkişafa dair perspektiv və strateji məqsədlərlə əlaqəsi. Nazirlər Kabinetinin yığıncağından 60 N-lı protokolun 49-cu bəndi.

müqayisədə daha irəlidə olmalarına rəğmən, bu ölkədə əsas təhsil hələ də nəzəri biliklər təklif edir. Biliklərin tətbiqi üzrə praktiki vərdişlər qeyri-qənaətbəxşdir və müstəqil düşünmə bacarığı təhsil prosesində kifayət qədər inkişaf etdirilmir. İƏİT-in tədqiqatının nəticələri göstərir ki, tədris planında aparılan islahatın məqsədlərinin düzgün olmasına baxmayaraq, gələcəkdə müəllimlərə əlavə təhsil imkanlarını, adekvat tədris vəsaitlərinin və metodların tətbiqini nəzərdə tutan, habelə təhsilin, elmin və milli iqtisadiyyatın əlaqələrini möhkəmləndirən və işə götürənlərin təhsil qurumları ilə əməkdaşlığına şərait yaradan islahatlara daha çox diqqət yetirilməlidir.

1990-1994-cü illər Latviya təhsil sistemində demokratikləşmə və əksmərkəzləşmə prosesləri ilə yadda qalıb. Bu dəyişikliklər əsas etibarilə yenicə müstəqillik qazanmış və demokratik dövlət quruculuğu xətti götürmüş ölkənin köhnə təhsil sisteminin transformasiyasına xidmət edirdi. 1991-ci ilin iyununda «Təhsil haqqında» Qanunun qəbulu ilə təhsil sahəsində islahatlara start verildi. Təhsilin məzmununun siyasi ideologiyadan tam təmizlənməsi, təhsildə sərbəst seçimin təmin olunması, təhsil imkanlarının müxtəlifliyi və təhsil idarəçiliyində əksmərkəzləşmə, özəl təhsil müəssisələri şəbəkəsinin inkişafı, təhsilin idarə olunması ilə bağlı bəzi səlahiyyət və funksiyaların yerli hökumətlərə və təhsil qurumlarına ötürülməsi həmin mərhələdə islahatların ana xəttini təşkil edirdi. Bu, təhsil islahatlarının 1-ci mərhələsi hesab edilir.

İslahatların 2-ci mərhələsi 1995-2002-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələ əsasən təhsil sisteminin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, yeni qanunların qəbulu ilə bağlı oldu. Həmin dövr ərzində “Təhsil Konsepsiyası” (4 iyun 1995-ci ildə təsdiqlənib), “Təhsil haqqında” yeni Qanun (29 oktyabr 1998-ci ildə qəbul olunub), “Ümumi təhsil haqqında” Qanun (10 iyun 1999-cu ildə qəbul olunub) qüvvəyə mindi.

“2002-2005-ci illər üzrə Təhsilin İnkişafı Konsepsiyası” Latviyada təhsil inkişafının üçüncü mərhələsinin əsasını qoydu. Bu mərhələdə islahatların əsas hədəfi təhsil siyasətini hazırlayan və həyata keçirən orqanlar (Təhsil və Elm Nazirliyi, yerli hökumətlərin (bələdiyyə) təhsil idarələri) ilə müəllimlərin həmkarlar ittifaqları arasında əməkdaşlığın, eləcə də geniş ictimaiyyətin təhsil proseslərində iştirakının təmin edilməsi oldu.

Nəhayət, təhsil islahatlarının hazırkı, hələlik sonuncu mərhələsi 2008-ci ildə başlanıb və 2015-ci ildə başa çatmalıdır. 2008-ci ilin aprelinə Latviyada “2008-2015-ci illər üzrə təhsilin inkişafı siyasəti” adlı sənəd qəbul olunub. Bu sənədin əsas qayəsi budur ki, Latviya vətəndaşlarının Avropa standartlarına uyğun zəruri bilik və vərdişləri mənimsəmələri üçün sənədin qüvvədə olduğu 8 il ərzində hökumət əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməlidir. Bu sənədin hazırlanması mərhələsində ayrı-ayrı vaxtlarda məktəb müəllimlərinin, işgüzar dairələrin nümayəndələrinin, ali təhsil müəssisələrinin nümayəndələrinin iştirakı ilə geniş tədbirlər keçirilmiş, media nümayəndələrindən və qərarvericilərdən ətraflı müsahibələr götürülmüşdür. Bütün bu addımlar təhsillə bağlı prioritet fəaliyyətləri və təhsilin inkişafından ictimaiyyətin gözləntilərini aşkara çıxarmağa imkan vermişdir.

Hökumət hesab edir ki, 2015-ci ilə kimi ölkə əhalisinin bilik, bacarıq (vərdiş) və münasibətlərinin zəruri kombinasiyasını təmin etmək üçün fərdlər dünyada və yerli miqyasda inkişaf proseslərinə öz töhfələrini dərk edə bilməli, inkişafı irəlilətmək üçün qrup halında təşkilatlanmalıdırlar. İslahatların bu mərhələsində tədrisin tam Avropa Birliyinin standartlarına uyğunlaşdırılması, təhsilin inkişafı ilə bağlı mövzularının KİV-də işıqlandırılması, bu proseslə əlaqəli qərarvericilərin (məsələn, deputatların, məmurların və ekspertlərin) bilik və bacarıqlarının artırılması əsas hədəflər kimi seçilib.

2005-ci ilin sonunda “Avropada İnkişaf Naminə Konsensus”, bunun ardınca isə “Avropa İnkişaf Konsensusu: Təhsilin inkişafına töhfə və maarifləndirmə” sənədi qəbul olundu. Bunlar Avropa Birliyi (AB) və üzv dövlətləri üçün inkişaf naminə əməkdaşlıq sahəsində ilk çərçivə sənədləri idi. AB məkanında təhsilin inkişafı siyasətinin bir məqsədi var: hər bir Avropa vətəndaşı global inkişaf məsələlərindən, bu məsələlərin yerli və fərdi baxımdan əhəmiyyətindən xəbərdar olmalı və onları anlamalıdır, eləcə də müstəqil və dəyişkən dünyanın sakinləri kimi öz hüquq və məsuliyyətlərini ifadə edə və bununla da dəyişikliyə təsir göstərə bilməlidir. Bütün bunlara isə məhz insanların təhsilə fasiləsiz giriş imkanlarını təmin etmək tələb olunur²².

AB-nin yuxarıda adıçəkilən sənədlərinə müvafiq olaraq Latviya Respublikasının 2006-2010-cu illər üzrə əməkdaşlıq siyasəti Proqramı hazırlanmışdır. Bu sənəddə təhsilin inkişafı komponenti də var.

²² Avropa İnkişaf Konsensusu: Təhsilin inkişafına töhfə və maarifləndirmə (noyabr 2007), səh. 4
İQTİSADI TƏŞƏBBÜSLƏRƏ YARDIM İCTİMAI BİRLİYİ

Proqramda deyilir ki, sənədin məqsədlərindən biri ölkənin inkişaf sahəsində əməkdaşlıq siyasətinin prioritetləri üçün vətəndaş cəmiyyətinin dəstəyini gücləndirməkdir. Bu məqsədlə Xarici İşlər Nazirliyi təhsilin inkişafı ilə bağlı grant müsabiqələri keçirir.

Latviya AB-nin inkişafı ilə bağlı əməkdaşlıq sahəsində öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi çərçivəsində öz təhsilini irəli aparmaq üçün zəruri addımlara ehtiyacı olan Birlik dövlətlərindən biri hesab edilir. AB-yə yenidən daxil olmuş Çex Respublikasından və ya Rumıniyadan fərqli olaraq Latviyanın Sovet dövründə öz müstəqil xarici siyasəti olmamışdır. Təcrübə bilik və vərdişlərin olmaması cəmiyyətdə müxtəlif qruplar arasında özünü bürüzə verir. Məhz bu səbəbdən də Latviya dövləti öz ölkəsinin və Avropa Birliyinin inkişaf siyasətində var gücü ilə və lazımı səviyyədə iştirak edə bilmir. Hökumət qarşıdakı 5 il ərzində (2015-ci ilədək) öz ölkəsində təhsilin inkişaf məqsədlərini belə əsaslandırır²³:

1) *Gələcəkdə yeni, gözlənilməyən problemlər meydana gələcək və qlobal səviyyədə yayılmağa başlayacaq;*

2) *İnkişafa maneələr - yoxsulluq, konfliktlər, xəstəliklər və s. mövcud olacaq ki, bu da inkişaf tempini yavaşladacaq;*

3) *Latviya yüksək inkişaf indikatorlarına malik ölkədir və bu şəkildə davam edəcəkdir. Nisbətən aşağı inkişaf göstəricilərinə malik ölkələrdən olan adamlar burada oxuyacaq və işləyəcəklər. AB özünün dəyər sistemə, iqtisadi rifahına, təhlükəsizliyinə və insan hüquqlarına hörmətə görə dünyanın ən cazibədar regionlardan biri olacaqdır.*

4) *2015-ci ildə Latviya Avropa Birliyinə sədrlik edəcəkdir. Həmin il BMT-yə üzv dövlətlərin Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə nail olmağa dair götürdükleri öhdəliklərin icrası ilə bağlı son ildir. Avropa Birliyi özünün inkişaf naminə əməkdaşlıq siyasətində BMT-nin bu hədəflərini qarşılamaya səy göstərir. 2015-ci ilədək insanlar tələb olunan dərin bilikləri əldə etməlidir ki, AB sədrlik rolunu yerinə yetirə bilsin.*

5) *Latviyada inkişafa xidmət edən təhsil sistemi yaradılmayınca, qlobal problemlərin həll yollarının tapılmasına yardım göstərən fəal savadlı insanlar və qərarvericilər də olmayacaqdır.*

Hökumət ümid edir ki, inkişafa yönəlik təhsil siyasəti sayəsində latviyalılar dünyada gedən inkişaf prosesləri, hər bir fərdin inkişafda oynaya biləcəyi rol və bu sahədə özünün məsuliyyəti haqqında geniş təsəvvürə malik olacaqlar. Beləliklə də inkişaf naminə əməkdaşlıq haqqında məlumatı olan və onu anlayan, eləcə də ona təkan vermək və ya onu həyata keçirmək üçün fəaliyyətlərə cəlb olunmağa hazır insanların sayı çoxalacaqdır. Odur ki, 2007-2013 illər üzrə Təhsilin İnkişafına dair Təvsiyələrdə 4 mühüm vəzifə müəyyənləşdirilib:

1. *şagirdlər tərəfindən ümumi biliklərin, təhsil dəyərlərinin və həyat vərdişlərinin qazanılması keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılması;*
2. *milli iqtisadiyyatın ehtiyaclarına müvafiq olaraq təhsil üzrə təklifin təmin olunması;*
3. *bütün regionlar üzrə müxtəlif insan qruplarının təhsil imkanlarının artırılması;*
4. *təhsilin keyfiyyətini və idarə olunmasını təmin edən potensialın gücləndirilməsi.*

Bu siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində orta təhsil sistemində bir sıra hədəflərə nail olmaq planlaşdırılır ki, bura şagirdlərin təbiət fənləri və riyaziyyatla bağlı bilik səviyyəsinin və oxu vərdişlərinin artırılması, icbari təhsil yaşında məktəbdən xaric olan şagirdlərin sayının azalması, Latviyada tədrisin rəqabət qabiliyyətliliyinin Avropa və ümumdünya səviyyəsinə çatdırılması və s. kimi mühüm məsələlər daxildir.

İslahatların ilkin nəticələrinə gəldikdə, natamam təhsilin məzmunu sahəsində aparılan islahatların əsas fazası 2007/2008 tədris ili müddətində həyata keçirilib başa çatdırılmışdır. Hazırda hökumət “2007-2013 illər üzrə Təhsilin İnkişafına dair Təvsiyələr”ə uyğun olaraq əsas təhsilin məzmununda aparılan islahatları analiz edir. Həmin təhlildən alınmış nəticələr əsasında yeni mərhələdə əsas təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi istiqamətində yeni qərarlar qəbul olunacaq. Ümumi orta təhsil proqramlarının məzmununun icbariliyi bütün şagirdlərin seçdikləri istiqamətlər üzrə öz təhsillərini davam etdirmək imkanlarını təmin edir. İndi Latviyada hər bir şagirdin ümumi bilik və

²³ Development Education Policy of Latvia. www.coe.int/t/dg4/nscentre/GE/JMA/Latvia-DE-policy.pdf
İQTİSADI TƏŞƏBBÜSLƏRƏ YARDIM İCTİMAİ BİRLİYİ

vərdişlərinin təkmilləşməsinə, gələcək karyerasını inkişaf etdirmək niyyətinin gerçəkləşməsinə, habelə Avropadakı və dünyadakı yüksək bilikli, çoxdilli və çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərə aramsız inteqrasiyasına yönəlik ümumi orta təhsil sistemi qurulur.

Təhsil və Elm Nazirliyi tərəfindən işlənib hazırlanmış “Ümumi orta təhsilin milli standartına və ümumi orta təhsilin tədris fənlərinin standartlarına dair” Əsasnamə sayəsində 2008/2009 tədris ilindən etibarən ümumi orta təhsildə təhsilin məzmununun modernləşdirilməsinə, eyni zamanda ümumi orta təhsil proqramlarında dəyişikliklərə başlanıb. Bu dəyişikliklərə görə təbiət elmlərilə (fizika, kimya və biologiya) əlaqəli tədris fənləri icbari dərslərin yükü kimi proqrama daxil edilib, əvəzində bəzi humanitar fənlər (ədəbiyyat, musiqi və təsviri incəsənət) üzrə dərslərin yükünün müəyyən olunması üçün tədris müəssisələrinə sərbəst seçim imkanı verilib. Öz növbəsində, tədris müəssisələri dərslərin yükü ilə bağlı seçim zamanı valideyn və şagirdlərin rəyini öyrənməlidir.

Latviya Təhsil Nazirliyinin 2008-ci ildə YUNESKO-ya təqdim etdiyi hesabatında orta təhsilin məqsədi belə izah olunur²⁴: orta təhsil fərdlərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək, seçilmiş ümumi və ya peşə təhsil istiqaməti üzrə universitet səviyyəsində məşğələlərə hazırlaşmaq, onların ictimai həyata cəlb edilməsinə nail olmaq məqsədilə ümumi və peşə təhsilinin əldə olunduğu təlim səviyyəsidir. Orta təhsil səviyyəsində iki proqram növü vardır: ümumi orta və peşəyönümlü orta təhsil proqramları. Ümumi orta təhsil proqramları akademik yönümlü olur və onların əsas vəzifəsi gələcək təlim hazırlığına təminat verməkdən ibarətdir. Peşəyönümlü orta təhsil proqramlarında isə həm əmək bazarında, həm də təhsilin növbəti pilləsində iştirak üçün peşə ixtisasının təmin olunması daha çox diqqət mərkəzində olur.

Latviyada əsas təhsil icbaridir və onun müddəti 9 ildir. Əsas təhsil 7-16 yaş dövrünü əhatə edir. Xüsusi hallarda, bu təhsil 18 yaşına qədər davam etdirilə bilər. İlk dörd sinif uşaqları ibtidai təhsillə təmin edilir və bu mərhələ başa çatdıqdan sonra şagirdlər əsas təhsilin sonrakı (sonuncu) mərhələsinə daxil olmaq üçün mərkəzləşdirilmiş imtahanlar verməlidirlər. Eyni qaydada, 9-cu sinfi qurtaran uşaqlar yalnız əsas təhsil proqramı üzrə bütün tədris fənlərindən illik qiymət və mərkəzləşdirilmiş imtahanlardan qiymət aldıqdan sonra onlara tam orta təhsil pilləsini bitirmiş şagirdlər kimi əsas təhsil haqqında şəhadətnamə və müvəffəqiyyət (qiymət) cədvəli təqdim olunur. Şagird tədris fənlərinin və ya dövlət (buraxılış) imtahanının birindən qiymət almıdıqda, həmin şəxs məktəb tərəfindən müvəffəqiyyət (qiymət) cədvəli verilir. Bu sənəd həmin şagirdə təhsilini əsas peşəyönümlü təhsili müəssisələrində və ya peşəyönümlü təhsil proqramlarında davam etdirmək hüququ verir.

Müəssisənin strukturundan və bu müəssisədəki tədris prosesinin təşkilindən asılı olaraq Latviyada əsas təhsil müəssisələrinin 2 növü vardır: 1) ibtidai məktəb; 2) əsas (1-ci pillə) məktəb. Əsas təhsil həmçinin peşə məktəbində, xüsusi təhsil müəssisəsində, axşam (növbəli) məktəbdə, internat məktəbində, sosial və ya pedaqoji islahat təhsil müəssisəsində yaxud sinfində, eləcə də əsas təhsil proqramları həyata keçirən digər təhsil müəssisəsində də təmin oluna bilər. Öz növbəsində, əsas təhsili mənimsəmələri üçün 5 və 6 yaşlı uşaqlara icbari qaydada hazırlıq həyata keçirilir. Bu cür hazırlığın təşkili yerli özünüidarətmə orqanlarının əsas öhdəlikləri sırasındadır. Latviyada ibtidai təhsil 7 yaşdan başlamalı olsa da, sağlq durumundan və psixoloji hazırlığından asılı olaraq, şagird əsas təhsil proqramına valideynlərinin arzusuna və ailə həkiminin rəyinə uyğun olaraq bir il tez və ya gec başlaya bilər. “Ümumi Təhsil haqqında Qanun”un 40-cı maddəsinə görə, təhsil müəssisəsinin strukturundan və bu müəssisədəki tədris prosesinin təşkilindən asılı olaraq ümumi orta təhsil müəssisələrinin müxtəlif növləri vardır: 1) orta məktəblər; 2) axşam (növbəli) orta məktəblər; 3) gimnaziyalar. Həm orta təhsil müəssisəsinin, həm də gimnaziyanın başlıca məqsədi əsas və ümumi orta təhsil proqramlarının həyata keçirilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda, gimnaziya 7-9-cu siniflər üçün tam əsas təhsil proqramları həyata keçirmək hüququ vardır. Təhsil müəssisəsinə “dövlət gimnaziya statusu”nu Nazirlər Kabineti verir. Ümumi orta təhsil proqramını həyata keçirməkdən əlavə, dövlət gimnaziyası regional metodoloji mərkəz və pedaqoqların fasiləsiz təhsili mərkəzi funksiyalarını yerinə yetirə bilər.

“Ümumi təhsil haqqında” Qanunun 10-cu maddəsinə əsasən orta təhsil müəssisəsi tədris prosesini təşkil edir və həyata keçirir, tədris işi üzrə metod və formalar seçir, maraqla bağlı tədris proqramlarını və fasiləsiz tədris proqramlarını həyata keçirir, müəssisənin daxili qaydalarını işləyib hazırlayır, iaşə xidmətini təmin edir və s.

²⁴The development of education. National report of Latvia, 2008

http://www.ibe.unesco.org/National_Reports/ICE_2008/latvia_NR08.pdf

İbtidai və ümumi orta təhsil haqqında Əsasnaməyə müvafiq olaraq, tədris proqramlarının işlənməsi və imtahanların aparılması üzrə Mərkəzin internet səhifəsində (www.isec.gov.lv) tədris planları üzrə tədris fənlərinin layihə nümunəsi yerləşdirilib. Bu planlarda həm ayrı-ayrı tədris fənləri və ümumi təhsilin məqsədləri üçün müəyyənləşdirilən hədəflərə çatmağın, həm də müxtəlif həyat vərdişlərinə və təhsilin bütün sahələrində biliyin praktiki tətbiqi olunması imkanlarına yiyələnməyin yolları göstərilib.

Orta təhsil səviyyəsində isə iki cür proqram vardır: ümumi orta təhsil və peşəyönlü təhsil proqramları. Ümumi orta təhsil proqramları universitet (akademik) təhsili almaq üçün bünövrə olub, əsas vəzifəsi şagirdi gələcək təlimlərə hazırlamaqdan ibarətdir. Peşəyönlü təhsil proqramları daha çox peşə ixtisası almağa, yəni əmək bazarına daxil olmağa və ya gələcəkdə təhsili davam etdirməyə yönəlik təhsildir. Tədris müəssisələri şagirdlərin tam orta təhsil proqramlarına daxil olması üçün əsas təhsil üzrə şəhadətnamənin alınmasını təmin edən tədris fənlərilə yanaşı qəbul sınaq testləri təşkil etmək hüququna da malikdirlər. Ümumi orta təhsil proqramlarını bitirdikdən sonra mərkəzləşdirilmiş imtahanların verilməsi icbari tələbdir. Həmin imtahanların məzmunu və prosedur qaydaları Təhsil və Elm Nazirliyi tərəfindən hazırlanır və Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunur. Məzunlar 5 mərkəzləşdirilmiş imtahan verməlidirlər. İmtahan üçün tədris fənlərindən biri Təhsil və Elm Nazirliyi tərəfindən müəyyənləşdirilir, ikinci imtahan təhsil proqramının seçilmiş istiqamətinə uyğun olur, üçüncüsü məktəb tərəfindən, yerdə qalan iki imtahan isə məzunlar tərəfindən seçilir.

Ümumi orta təhsil proqramlarının icbari məzmunu ümumi orta təhsilin milli standartı ilə müəyyən edilir. Ümumi orta təhsil proqramlarının aşağıdakı istiqamətləri vardır:

- **Ayrı-ayrı tədris fənlərinə xüsusi diqqət yetirmədən təlim proqramları qrupunun müəyyənləşdirdiyi geniş profilli istiqamət;**
- **Humanitar və sosial (ictimai) elmlər üzrə tədris fənlərinə xüsusi diqqət yetirməklə təlim proqramları qrupunun müəyyənləşdirdiyi humanitar və sosial (ictimai) elmlər üzrə istiqamət;**
- **Riyaziyyat, təbiət elmləri və texnologiya üzrə tədris fənlərinə xüsusi diqqət yetirməklə təlim (təhsil) proqramları qrupunun müəyyənləşdirdiyi riyaziyyat, təbiət elmləri və texnoloji istiqamət;**
- **Peşə istiqamətinə (məsələn, incəsənət, musiqi, kommersiya, idman) xüsusi diqqət yetirməklə təlim (təhsil) proqramları qrupunun müəyyənləşdirdiyi müəyyənləşdirilən peşə istiqaməti.**

Tədris Proqramlarının İşlənməsi və İmtahanların Aparılması üzrə Mərkəz əsas və ümumi orta təhsilin məzmununun işlənilib hazırlanması prosesində fərdi qabiliyyətlərin və ümumi bacarıq-vərdişlərin inkişaf etdirilməsini önə çəkir. Bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi aşağıdakı normativ sənədlərdə öz əksini tapıb:

- 1) *Nazirlər Kabinetinin 19 dekabr 2006-cı il tarixli 1027 sayılı qərarı ilə təsdiqlənən “Əsas təhsilin milli standartına və əsas təhsilin tədris fənlərinin standartlarına dair” Əsasnamə:*
- 2) *Nazirlər Kabinetinin 7 Avqust 2007-ci il tarixli 544 sayılı qərarı ilə təsdiqlənən “Ümumi orta təhsilin milli standartına və ümumi orta təhsilin tədris fənlərinin standartlarına dair” Əsasnamə.*

Latviyada əsas təhsilin, zəruri vərdiş və bacarıqların qazanılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Ötən dövr ərzində əsas və orta təhsilin inkişafı naminə islahatlar çərçivəsində bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirilib ki, ən mühüm olan aşağıdakı addımları göstərmək olar:

1) Ayrı-ayrılıqda əsas və orta təhsil üçün əyani standartların işlənilib hazırlanması prosesi tamamlandı. Eyni zamanda, ümumi orta təhsili bitirən zaman mərkəzləşdirilmiş imtahanlar tətbiq edilir. 2004-cü ildən başlayaraq mərkəzləşdirilmiş imtahanların nəticələrindən asılı olaraq müsabiqə əsasında universitetlərə qəbul aparılır. Bunun ardınca biliklərin praktiki tətbiqinə və təhsilin milli standartlarına uyğunluğunu təmin etməyə yönəlik dəyişikliklərə nail olmaq üçün təhsilin

məzmununun təkmilləşdirilməsi, mərkəzi büdcədən ayrılan pul vəsaitlərinin həcmi artırmaqla ümumi təhsil üzrə tədris proqramlarında islahatların tərkib hissəsi kimi tədris vəsaitlərinin və metodlarının yenidən qurulması işinin tam başa çatdırılması mümkün oldu.

2) Müəllimlərin təhsili və ixtisasartırma sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində addımlar atılıb. Pedaqoji tədris proqramlarının məzmununun tədris planları ilə bağlı islahatlara uyğunlaşdırılması təmin olunub. İslahataqədərki mərhələdə pedaqoqlar üçün heç bir standart hazırlanmamışdı və həmin standartlar işləndi. Eyni zamanda, islahat dövründə pedaqoji tədris proqramlarının təhsilin məzmunu və təlim metodları ilə bağlı dəyişikliklərin tələblərinə uyğunluğu yoxlanıldı.

Son iki ildə müəllimlərin əlavə (sonrakı) təhsili üzrə sistem təkmilləşdirilmişdir və dövlət büdcəsi hesabına müəllimlər iş yerindən ayrılmamaqla hər il 36 saatlıq ixtisaslarını artırır. Bu, Nazirlər Kabinetinin 28 avqust 2007-ci il tarixli 570 sayılı “Ümumtəhsil məktəb və praktiki təhsil müəllimlərinin ixtisasının artırılması prosedurlarına dair” Əsasnaməyə müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Müəllimlərə müxtəlif əlavə təhsil proqramları təklif olunur. Bu, müəllimlərin əlavə təhsil ehtiyaclarının araşdırılmasından alınan nəticələrə və dövlət təhsil siyasətinin prioritetlərinə əsaslanır. Özlərinin fərdi əlavə təhsil ehtiyaclarına uyğun olaraq və təhsil müəssisəsi müdiriyyətinin məsləhəti ilə müəllimlər bacarıq (qabiliyyət) və sərişələrini təkmilləşdirməsi üçün 12-24 saatlıq kurs proqramı seçmək imkanına malikdirlər. Bura daxildir: ümumi bacarıqlar, təhsilin müvafiq sahəsi ilə bağlı xüsusi qabiliyyətlər, məktəblərin və siniflərin idarə olunması səriştəsi.

Müəllimlərin əməkdaşlığa və dəyərlərə dair təhsil məsələlərindən bəhs edən yeni əlavə təhsil proqramlarına tədris prosesində hüquq və vəzifələr, məktəbdə münafişələrin çözülməsi, demokratik məktəbdə rəhbərlik, sinif rəhbərlərinin (təbiiyəçilərin) hazırlanması və s. daxildir. 2008-ci ildə müəllimlər üçün ilk dəfə olaraq şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirməsi üzrə “*Müəllimlərin “yorgunluq –böhran” sindromu və onun aradan qaldırılması yolları*”, “*Müsbət fikirləşməyin formalaşması*” adlanan əlavə kurslar təşkil olunmuşdur. Hər iki kursa tələbat yüksəkdir. İxtisasartırma kursları Riqada yerləşən «Goethe» İnstitutunun dəstəyi ilə «Hueber» yayım evi və digər xarici institutlar tərəfindən 2008-ci ildə alman dili müəllimləri üçün Almaniyadan gəlmiş lektorların iştirakı ilə yay düşərgəsi formasında təşkil olunur.

Regional təhsil idarələri ilə əməkdaşlıq şəraitində kurslar üzrə qruplar elə seçilir ki, müəllimlər iş və yaşayış yerlərinə mümkün qədər yaxında keçirilən kurslara gedə bilsinlər. Əlavə təhsil proqramlarını təşkil edən qurumlar təhsil idarələri ilə birlikdə müəllimlərin kursların keyfiyyətindən məmnun qalmaq qalmamasını müzakirə etmək üçün məşğələlər təşkil olunur. Eyni zamanda, kursların keyfiyyətini və ehtiyaclarına uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün müntəzəm olaraq təsadüfi seçmə üsulu ilə müxtəlif rayon və şəhərlərdə müəllimlər arasında sorğular keçirilir. Bu tədbirlər sayəsində gələcəkdə kursların keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə qiymətləndirmələr aparılır və əlavə təhsil proqramlarını həyata keçirən orqanlara nəticələr haqqında bilgilər verilir.

Əsasnamədə nəzərdə tutulur ki, müəllimlərin pedaqoji təhsili ali pedaqoji təhsil (tədris və ya peşəyönlü) proqramı çərçivəsində verilmiş diplomla və ya Nazirlər Kabinetinin müəyyənləşdirdiyi kimi, peşə təhsili müəllimin pedaqoji əsas təhsil proqramını bitirərkən verilən diplomla təsdiq olunmalıdır.

Əsasnaməyə müvafiq olaraq müəllimlər ən azı 3 ildə bir dəfə işəgötürən tərəfindən təşkil olunan ən azı 36 təmas dərindən ibarət əlavə təhsil proqramlarında və ya kurslarda, seminarlarda, layihələrdə və ya pedaqoji hazırlıq kurslarında iştirak etməlidirlər.

Təhsil haqqında Qanuna müvafiq olaraq hər bir müəllim təhsili və ya ixtisas artımı məqsədilə 3 il ərzində 30 təqvim günündən istifadə etmək hüququna malikdir və həmin müddətdə təhsil müəssisəsindən aldığı maaşı saxlanılır. Müəllimlərin ixtisas artımı (peşəyönümlü inkişafı) təhsil müəssisəsinin meneceri tərəfindən planlaşdırılır.

Ümumi Təhsilin Keyfiyyətinin Qiymətləndirilməsi üzrə Dövlət Agentliyi müəllimlərin əlavə təhsilinin idarə olunması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə 2006-cı il iyulun 28-dən 2008-ci il avqustun 20-dək Avropa Birliyi struktur fondlarının (“Müəllimlərin təhsili şəbəkəsinin yaradılması” fondları) həyata keçirdiyi milli proqram çərçivəsində “Müəllimlərin əlavə metodiki təhsili şəbəkəsinin yaradılması” adlı layihə reallaşdırmışdır. Layihənin əsas hədəfi təhsil sisteminə və hər bir müəllimin ehtiyaclarına müvafiq olaraq məqsədli, koordinasiya olunmuş ixtisas artımını təmin

etmək üçün müəllimlərin əlavə təhsili üzrə metodiki şəbəkənin yaradılması, insan resurslarının və institusional bazanın formalaşdırılması, nəticədə by vasitələr hesabına təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması idi.

Layihə çərçivəsində Latviyada və AB-yə üzv olan digər ölkələrdə hazırkı vəziyyət tədqiq olunub, müəllimlərin əlavə təhsilinin məzmununun modullar sistemi, müəllimlərin əlavə təhsilinin məzmununun qiymətləndirilməsi meyarları və metodologiyası, məzmununun təşkili və nəzarət sistemi, müəllimlərin peşə karyerasının inkişaf etdirilməsi modeli işlənib hazırlanıb; onların təsdiqi, ekspert qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi işi icra olunub; informativ və trening seminarları və ictimai dinləmələr təşkil olunubdur.

3) Müəllimlərin əməyinin ödənilməsi sahəsində islahatlar aparılıb. Latviyada müəllimlərin əmək haqları iqtisadiyyatın digər sektorları ilə müqayisədə aşağı idi. Bu vəziyyət xüsusildə də gənc müəllimlərin məktəblərdə işləmək həvəsini azaldırdı. Odur ki, islahat proqramı çərçivəsində 2003-cü ilin sentyabrında müəllimlərin əmək haqları artırıldı, 2005-ci ildən hər bir müəllim üçün maksimum mümkün dərs yükünə yenidən baxıldı, etnik azlıqların məktəblərində latış dilini öyrədən müəllimlər üçün əlavə mükafatların verilməsi mexanizmi yaradıldı.

4) Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün vahid sistemin yaradılması istiqamətində tədbirlər görüldü. Ötən dövr ərzində orta təhsil müəssisələrində davamlı qiymətləndirmənin və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sisteminin yaradılmasına start verilib. Həmin müəssisələrin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün meyarlar və metodlar işləyib hazırlamaq məqsədilə təhsil müəssisələrinin və təhsil proqramlarının sertifikatlaşdırılması prosesi davam etdirilib. Təhsil müəssisələrinin xarici qiymətləndirilməsi üzrə vahid metodlar hazırlanıb, daxili və xarici qiymətləndirilmə meyarları müəyyən olunub. Bundan əlavə, xarici qiymətləndirmə üzrə ekspertlərin hazırlığı üçün metodiki vəsaitlərin, təhsil müəssisələrinin özünü qiymətləndirməsi üzrə meyar və metodların, milli sınaq testlərinin qiymətləndirilməsi üçün metodiki vəsaitlərin, özünüqiymətləndirmə zamanı ortaya çıxan çatışmazlıqların düzəldilməsi üçün üsulların, xarici qiymətləndirmə (icazə, sertifikatlaşdırma və direktorlara şəhadətnamələrin verilməsi) metodlarının, təhsil müəssisələri üçün inkişaf planlarının hazırlanması məqsədilə metodiki vəsaitlərin işlənib hazırlanması istiqamətində işlər davam etdirilib. .

5) Təhsil sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqi genişləndirilib. Təhsil sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqi prosesi 1998-ci ildə Latviya Təhsil Sistemində İnformasiya Texnologiyalarının Yayılması Sistemi (LIIS) layihəsi çərçivəsində başlanmışdır. LIIS layihəsinin nəticəsində Latviya təhsil müəssisələrində müasir kompüter avadanlıqları qoyulmuş və İnternet şəbəkəsi qoşulmuşdur. 2008-ci ildə kompüter sinifləri bütün orta məktəblərdə, əsas məktəblərin 80%-də, axşam məktəblərinin 81%-də, xüsusi məktəblərin isə 62%-də mövcud olub. Ümumi təhsil məktəblərinin 67%-i internetə qoşulub. Kompüterlərin sayı təhsil müəssisələrində durmadan artır (hər 20 şagirdə bir kompüter). Bununla belə, son 5 ildə orta təhsil sistemində islahatlar çərçivəsində dərs və təlim vəsaitlərinin hazırlanmasında informasiya texnologiyalarından istifadənin inkişaf etdirilməsi, kompüterlərdən istifadə edən müəllimlər üçün təlimlərin keçirilməsi, həmçinin xüsusi fənn sahələri üzrə məşğələlər zamanı müasir informasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə bağlı bacarıqların artırılması davam etdirilib.

6) Orta təhsilin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üçün addımlar atılıb. Təhsil müəssisələrinin mümkün qədər uşaqların yaşayış yerinə yaxın yerləşməsi təhsilə (xüsusilə də ibtidai təhsilə) əlçatanlığının təmin olunması baxımından çox vacibdir. Amma kiçik kənd məktəblərində tamamlanmayan siniflərin mövcudluğu və şagird-müəllim nisbətinin normadan kənarlaşması iqtisadi səmərəliliyi, həmçinin büdcə vəsaitlərindən effektiv istifadəni aşağı salır. Odur ki, ötən müddətdə kiçik kəndlərdə yaşayan şagirdlərin nisbətən uzaq məsafəyə daşınması üçün nəqliyyat vasitələrinin alınması və məktəblərin sayının optimallaşdırılması ilə bağlı müəyyən tədbirlər görüldü.

Ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarından etibarən Latviya hökuməti orta təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Dünya Bankı ilə genişmiqyaslı əməkdaşlığa start verib. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində Bank hökumətə 50 milyon dollardan artıq kredit ayırıb. Layihə orta təhsil sistemində bir sıra islahatların aparılmasına imkan verdi. Əvvəla, məktəb binalarının iş səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görüldü. Bu komponentin məqsədi məktəb binalarında istifadə olunan enerjiyə qənaətə zəmanət verən yenidənqurma işlərinin aparılması idi. Layihə çərçivəsində 120 məktəbdə (Latviyada məktəblərin 10 faizi və təmirə təcili ehtiyacı olan məktəblərin dördüdə biri)

əsaslı təmir işləri (mövcud qapı və pəncərələrin kiçik ölçülüləri ilə əvəzlənməsi, tavan və divarların izolyasiyası) aparıldı, yüksək keyfiyyətli qazanxanalar quraşdırıldı, istilik nizamlayıcı mexanizmlərdən istifadə imkanı təmin olundu. DB ilə əməkdaşlıq çərçivəsində, həmçinin 9-cu sinfi bitirənlərin biliyini qiymətləndirmə sistemi, məktəblərin fəaliyyətindəki çatışmazlıqların aşkarlanması və qiymətləndirilməsi mexanizmi də yaradıldı.²⁵

Latviyada orta təhsilin hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində də mühüm addımlar atılıb. Hazırda ümumi orta təhsil sisteminin fəaliyyəti 2 qanun vasitəsilə təmin olunur: «Təhsil haqqında» və «Ümumi Təhsil haqqında» Latviya Respublikasının Qanunları²⁶.

«Təhsil haqqında» qanuna əsasən orta təhsil şəxsiyyətin hərtərəfli təkmilləşməsinin, uşaqların ən yüksək tədris səviyyəsində təlimə hazırlığının və ictimai həyatda iştirakının baş verdiyi təhsil pilləsidir. Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən icbari təhsil 6-16 yaş intervalını əhatə edir. Uşaqların 5 yaşında məktəbəqədər hazırlığa cəlb olunması da məcburidir.

«Təhsil haqqında» qanunun 14-cü maddəsi Nazirlər Kabinetinin təhsil sahəsində səlahiyyətlərini müəyyən edir. Orta təhsilin idarə olunması ilə əlaqədar hökumətin əsas funksiyalarına icbari təhsil yaşına çatmış uşaqların qeydiyyatının aparılması üçün prosedur qaydaların müəyyənləşdirilməsi, dövlət və ya yerli özünüidarətmə orqanları tərəfindən təsis edilmiş əsas və ya orta təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin attestasiyası qaydalarını müəyyən edilməsi, pedaqoqların ixtisas və vəzifələrinin siyahısının təsdiq olunması, pedaqoqların əmək haqqının məbləğinin müəyyənləşdirilməsi, hər 4 ildən bir növbəti 4 il üzrə təhsilin inkişafı proqramının işlənilib hazırlanması və təsdiq üçün Seymə təqdim olunması, təhsil sahəsində dövlət standartlarının müəyyənləşdirilməsi, tədris müəssisələrinin maliyyə və maddi təminatı üçün minimum məsrəflərin hazırlanması, pedaqoqların dərslər yükünün miqdarının müəyyənləşdirilməsi, uşaq düşərgələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi kimi məsələlər daxildir.

Qanunun 15-ci maddəsi Təhsil və Elm Nazirliyinin təhsilin sahəsində səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Həmin müddəyə görə Nazirlik orta təhsil sahəsində vahid dövlət siyasətinin və inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinə, orta təhsillə bağlı normativ aktların layihələrinin işlənilib hazırlanmasına, tədris müəssisələrinin, tədris proqramlarının və pedaqoqların qeydiyyat sisteminin yaradılmasına, tədris proqramlarının lisenziyalaşdırılmasına, pedaqoqların peşə təlimi və vərdişlərinin təkmilləşdirməsi işinin təşkilinə, dövlət büdcəsindən təhsil üçün ayrılmış vəsaitlərin effektiv istifadə olunmasına nəzarətə, dərslərin və tədris vəsaitlərinin hazırlanması və nəşri üzrə dövlət sifarişlərinin təşkilinə, tədris prosesinin keyfiyyətinə nəticələrin təmin olunmasına məsuliyyət daşıyır.

Latviyada yerli özünüidarə orqanlarının təhsil sahəsində son dərəcə geniş səlahiyyətləri mövcuddur. «Təhsil haqqında» Qanunun 17-ci maddəsinə əsasən, hər bir yerli özünüidarətmə orqanı onun inzibati ərazisində yaşayan uşaqların yaşayış yerinə ən yaxın olan tədris müəssisəsində məktəbəqədər və əsas təhsil almaq hüququnu, gənclərin orta təhsil almaq imkanını, eləcə də maraqlar üzrə təhsil almaq və sinifdən-kənar tədbirləri dəstəkləmək imkanını, habelə uşaq düşərgələrinin təşkili işini təmin etməlidir.

Rayon (dairə) yerli özünüidarətmə orqanları Elm və Təhsil Nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla onların tabeliyində olan tədris müəssisələrinin rəhbərlərini işə götürürlər və işdən azad edir, Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilmiş miqdardan az olmamaq şərti ilə onların tabeliyində olan tədris müəssisələri saxlayır və maliyyə resurslarının istifadəsinə nəzarət edir, dövlət büdcəsindən pedaqoqların əmək haqları üçün ayrılmış pul vəsaitlərinin onların tabeliyində olan tədris müəssisələrin və təhsilə dəstək müəssisələrinin hesabına köçürülməsini təmin edir, tədris üzrə informasiya bazasını yaradır və saxlayırlar.

Öz növbəsində, kənd və qəsəbə səviyyəsində yerli özünüidarətmə orqanları Elm və Təhsil Nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla məktəbəqədər tədris müəssisələri, əsas ibtidai və orta məktəblər təşkil edir, onların inzibati ərazisində yaşayan məktəb yaşına çatmış uşaqların məktəbəqədər ümumi əsas və orta təhsil almaları üçün yerlərlə təmin edir, Elm və Təhsil Nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla onların tabeliyində mövcud olan əsas, ibtidai və orta tədris müəssisələrinin rəhbərlərini işə götürürlər və

²⁵ Dünya Bankının hesabatı (Report No: 30739A). http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2005/02/16/000112742_20050216144549/Rendered/INDEX/307390LV.txt

²⁶ Hər iki qanunun ingilis dilində versiyası Latviya Respublikasının Təhsil Nazirliyinin saytında yerləşdirilib:

<http://izm.izm.gov.lv>

işdən azad edir, tabeliyində olan tədris müəssisələrinin müvafiq yerli bələdiyyə büdcəsindən maliyyələşdirilməsi qaydalarını müəyyən edir, dövlət və bələdiyyə tədris müəssisələrinin maliyyələşdirilməsində qarşılıqlı müqavilə əsasında iştirak edirlər.

Ümumi təhsilə dövlət nəzarətinin təmin olunması üçün Təhsil Müfəttişliyi fəaliyyət göstərir. «Təhsil haqqında» Qanunun 17-ci maddəsinə əsasən, Dövlət Təhsil Müfəttişliyi tədris müəssisələrinin fəaliyyətlərini təhlil edir, tədris müəssisələrinin işinin yaxşılaşdırılması üçün normativ aktlara dəyişikliklər olunmasına dair təkliflər irəli sürür, qanunların və digər normativ hüquqi aktların pozulması halında işəgötürənə tədris müəssisənin rəhbərini və ya pedaqoqu qayda-qanunla tənbeh etməyi və ya onunla bağlanmış əmək müqaviləsini pozmağı təklif edir, qanunla müəyyən olunmuş formada və hallarda günahkar şəxsləri inzibati qaydada cəzalandırır. Müfəttişliyin işçiləri əvvəlcədən bildiriş olmadan xidməti identifikasiya təqdim etməklə istənilən tədris müəssisənin binasına və tədris prosesinin gedişi ilə bağlı başqa binalara səfər etmək, müfəttişliyin səlahiyyəti çərçivəsində hüquqi və fiziki şəxslərdən yazılı və ya şifahi izahatlar tələb etmək, lazım gəldikdə güc strukturlarını və ya başqa mütəxəssisləri foto və video çəkiliş üçün dəvət etmək, yoxlamalar aparmaq, təftişlə bağlı rəy tərtib etmək, inzibati pozuntulara dair hesabatlar tərtib etmək hüququna malikdirlər.

Mövcud qanunvericilik ictimaiyyətin təhsil proseslərində geniş iştirakçılığına təminat verir. «Təhsil haqqında» Qanunun 17-ci maddəsində göstərilir ki, ictimaiyyət təhsilin bütün formalarını populyarlaşdırmaq, tədris işini həyata keçirmək və təhsilin keyfiyyətinə yardım etmək, tədris proqramları yaratmaq, təhsilə və iş prosesində təhsilənlərin və pedaqoqların hüquq və maraqlarını müdafiə etmək, tədris müəssisələri və təhsilə dəstək müəssisələr və ictimai təşkilatlar təsis etmək yolu ilə təhsilin təşkilində və inkişafında iştirak edir. Təhsilin idarə olunması üzrə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları ictimaiyyəti təhsillə bağlı məsələlərin həllinə cəlb etmək üçün onları lazımi məlumatlar, məsləhətlər və metodoloji köməklə təmin edir. Eyni zamanda, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanı müvafiq maliyyələşməni təmin etməklə müəyyən funksiyaların həyata keçirilməsini qanunla ictimai təşkilatlara ötürə bilər.

Latviyada orta təhsil müəssisələri tədris müstəqilliyinə və özünüidarə statusuna malikdir. Belə ki, bu qurumlar tədris proqramlarının hazırlanmasında və yerinə yetirilməsində, işçilərin seçilməsində tam müstəqildirlər. Orta təhsil müəssisələrində özünüidarəetmə orqanı kollegial struktur kimi formalaşdırılır. “Ümumi Təhsil haqqında Qanun”un 12-ci maddəsinə görə, “ümumi təhsil məktəb şurası” adlanan həmin orqan təhsil müəssisəsilə ictimaiyyət, yerli özünüidarə orqanı və valideynlər arasında əməkdaşlığı təmin etmək məqsədilə yaradılır. O, təsisçinin, təhsil alanların və onların valideynlərinin, müəssisənin işçilərinin, yerli özünüidarə orqanın təmsilçilərindən ibarət nümayəndəli orqan kimi fəaliyyət göstərir. Valideynlərin nümayəndələri təhsil müəssisəsi şurasının mütləq əksəriyyətini təşkil edir. Şura təhsil məktəbin inkişaf planı üçün təkliflər hazırlayır, təhsil müəssisəsinə yardım fondunun fəaliyyətinə dəstək verir, təhsil müəssisəsində təşkil olunan tədbirlərə rəhbərlik edir, müəssisəsi tərəfindən qəbul edilmiş ianələrin hesabatını aparır, onların istifadəsi üzrə qərarlar qəbul edir, büdcənin bölgüsünü və onun icrasına nəzarəti həyata keçirir, valideynlərin ümumi yığıncağı üçün hesabat hazırlayır. Lakin “Ümumi Təhsil haqqında Qanun”un 11-ci maddəsinə görə, ümumi təhsil müəssisəsi həmin müəssisənin rəhbəri tərəfindən idarə olunur. Ümumi təhsil müəssisəsinin rəhbəri tədris proqramlarının icrasına, şagirdlərin xüsusi ehtiyaclarını öyrənməyə, təhsil müəssisəsinin maliyyə və maddi (material) qaynaqlarından səmərəli istifadəyə bilavasitə məsuliyyət daşıyır.

Orta təhsil sistemində tədris proqramlarının tətbiqinə son dərəcə ciddi münasibət bəslənir. «Təhsil haqqında» Qanunun 33-cü maddəsinə əsasən, tədris proqramları tədrisin səviyyəsinə, formasına və hədəf qrupuna, dövlət təhsil standartına müvafiq olaraq tədris müəssisənin tədris fəaliyyətini tənzimləyən sənəd kimi hazırlanır. Onlar tədrisin məqsədlərini, vəzifələrini və planlaşdırılan nəticələrini, təhsil alanların əvvəllər mənimsəmiş olduğu tədrisə olan tələbləri özündə əks etdirir. Bütün tədris proqramları ən azı 6 ildən bir olmaqla akkreditasiyadan keçməlidir. Lakin istənilən yeni proqram fəaliyyətə başlamazdan 2 il öncədən hazırlanır və müzakirəyə buraxılır. “Ümumi Təhsil haqqında Qanun”un 33-cü maddəsinə görə, əsas (baza təhsili) və tam orta təhsil proqramında həftəlik maksimum dərslər yükü aşağıdakı kimi müəyyən olunub:

- **1-ci sinifdə 20 saat;**
- **2-ci sinifdə 22 saat;**

- 3-cü sinifdə 24 saat;
- 4-cü sinifdə 26 saat;
- 5-ci sinifdə 28 saat;
- 6-cı sinifdə 30 saat;
- 7-ci sinifdə 32 saat;
- 8-9-cu siniflərdə 34 saat;
- 10-12-ci siniflərdə 36 saatdan çox ola bilməz.

Öz növbəsində əsas təhsil proqramında dərslərin sayı gün ərzində dərslərin maksimum sayı belə müəyyən olunub:

- 1-3-cü siniflərdə 5 dərs;
- 4-5-ci siniflərdə 6 dərs;
- 6-7-ci siniflərdə 7 dərs;
- 8-9-cu siniflərdə 8 dərs;
- 10-12-ci siniflərdə 8 dərs.

Dərslərin müddəti aşağıdakı kimidir:

- 1-ci sinifdə 35 dəqiqə;
- 2-9 siniflərdə 40-45 dəqiqə;
- 10-12-ci siniflərdə 40-45 dəqiqə.

Nəhayət, dərs (tədris) ilinin müddətinə gəldikdə, mövcud qanunvericilikdə bu müddət aşağıdakı kimi müəyyən olunub:

- 1-ci sinif üçün 34 həftə;
- 2-8-ci siniflər üçün 35 həftə;
- 9-cu sinif üçün 37 həftə;
- 10-11-ci siniflər üçün 35 həftə;
- 12-ci sinif 38 həftə həftə.

Qanunvericilik müxtəlif təhsil proqramlarının mənimsənilməsini qiymətləndirmək üçün dəqiq mexanizmlərin tətbiqini nəzərdə tutur. «Təhsil haqqında» Qanunun 40-cı maddəsinə görə NK-nın müəyyənləşdirdiyi prosedur qaydalar əsasında şagirdlərə əsas təhsil proqramını bitirmələrini təsdiq edən ümumi əsas təhsil şəhadətnaməsi və ya müvəffəqiyyət cədvəli verilir. Mərkəzləşdirilmiş imtahan vasitəsilə aparılan fənlər üzrə qiymətləndirilmə əsas təhsil şəhadətnaməsi verilməklə təsdiqlənir. Əsas təhsil şəhadətnaməsində göstərilmiş bu fənlər üzrə şagirdlərin əldə etdikləri nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi tam orta təhsil pilləsinə keçid üçün seçim meyarı rolunu oynayır. Şagird il ərzində bir fəndən, yaxud dövlət imtahanlarının birindən qiymət almadaqda və ya dövlət təhsil standartında göstərilmiş təhsil nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi qaydalarına müvafiq olaraq iki və daha çox fəndən 4-dən aşağı qiymət alıbsa, həmin şagirdə təhsildə qazanmış olduğu müvəffəqiyyət haqqında arayış verilir. Əsas təhsil haqqında məktəbdən arayış almış hər bir şagird yaşından asılı olmayaraq ümumi orta təhsil proqramının mənimsənilməsinə başlaya bilər. Lakin bu halda şagirdlər dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyət dairəsində olan ümumi orta təhsil müəssisələrinə 10-cu sinifə qəbul edilərkən təsisçinin icazəsi ilə və dövlət əsas təhsil standartına uyğun olaraq qəbul imtahanları təşkil oluna bilər. Amma belə vəziyyətdə ümumi orta təhsil müəssisələrinin şagirdlərin əsas təhsil şəhadətnaməsində göstərilmiş fənlər üzrə deyil, yalnız uğurlu nəticələr göstərə bilmədiyi fənlər üzrə qəbul imtahanları təşkil etmək hüququ var. Latviyada ümumi orta təhsildə təhsil proqramlarının təmayülləşməsi həyata keçirilir. 10-12-ci sinif şagirdləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə təmayülləşdirilir:

1) heç bir fənnin xüsusi üstünlüyü təmin olunmayan və təhsil proqramları qrupu ilə müəyyənləşən ümumi təhsil istiqaməti;

- 2) xüsusən humanitar və sosial elmlər üzrə fənlər əsas götürülməklə humanitar və sosial təmayülləşmə;
- 3) riyaziyyat, təbiət və texniki elmlər üzrə fənlər əsas götürülməklə texniki elmlər üzrə təmayülləşmə;
- 4) peşəyönümü əsas götürülməklə peşə-ixtisas təhsili üzrə təmayülləşmə.

«Təhsil haqqında» Qanunun 48-cı maddəsinə əsasən, əsas təhsil pilləsində olduğu kimi, tam orta təhsili başa vuran şagirdlər də mərkəzləşdirilmiş qaydada imtahan verməlidirlər. Şagird il ərzində bir fəndən yaxud dövlət imtahanlarının birindən qiymət almıqda və ya Dövlət təhsil standartında göstərilmiş təhsil nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi qaydalarına müvafiq olaraq iki və daha çox fəndən 4 qiymətdən aşağı qiymət alıbsa, həmin şagirdə təhsildə qazanmış olduğu müvəffəqiyyət haqqında arayış (attestat yox) verilir. Yalnız attestat almış şagirdlər ali təhsil müəssisələrinə qəbulda iştirak edə bilər.

Latviyada pedoqoji işçilərin statusu və onların maddi təminatı qanunvericiliklə çox dəqiq şəkildə tənzimlənir. «Təhsil haqqında» Qanunun 50-ci maddəsinə görə, qəsdən cinayətə görə məhkum edilmiş və reabilitasiya olunmayan şəxslər, iş qabiliyyəti qanunvericiliklə məhdudlaşdırılan şəxslər, Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunmuş proseduralara müvafiq olaraq dövlət dilinin ən yüksək səviyyədə mənimsəməsinə təsdiq edən sənədi olmayan şəxslər (beynəlxalq müqavilə əsasında müəyyən tədris proqramlarının yerinə yetirilməsində iştirak edən ali təhsil müəssisələrinin akademik personalı – başqa dövlətlərin vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, eləcə də xarici dövlətlər tərəfindən təsis olunmuş tədris müəssisəsində və ya onun filialında işləyən pedaqoqlar istisna olmaqla) şəxslər, nəhayət məhkəmə qərarı ilə valideynlik hüququndan məhrum olunmuş şəxslər Latviyada pedaqoq işləmək hüququna malik deyillər. Bu ölkədə pedaqoqların Registri mövcuddur və bütün müəllimlər həmin registrdə qeydə alınır. Adıçəkilən qanunun 49-cu maddəsinə görə, Latviyada yalnız ali pedoqoji təhsili olan şəxslərin pedaqoq işləmək haqqı tanınır. Pedaqoqların maddi təminatına gəldikdə, onlar dövlət tərəfindən zəmanət verilməklə hər il səkkiz-həftəlik ödənişli məzuniyyətə çıxır, tədris vəsaitlərinin hazırlanması haqqında bağlanmış müqavilə əsasında Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunmuş proseduralara müvafiq olaraq üç aya qədər ödənişli yaradıcılıq məzuniyyətinə və ya altı aya qədər ödənişsiz məzuniyyət götürür, əmək haqqı saxlanılmaqla hər 3 ildən bir 30 təqvim gününü öz peşə bacarıq və vərdislərinin təkmilləşdirməsinə sərf edir. Pedaqoqların əmək haqları peşə profilinə, iş stajına və dərslərinin müvafiq olaraq müəyyənləşdirilir. Lakin ən aşağı peşə ixtisaslı pedaqoqun tam iş yükü üzrə minimum aylıq əmək haqqı iqtisadiyyat üzrə iki aylıq minimum əmək haqqından az olmamalıdır.

Latviyada müəllimlər orta məktəblərin əsas idarəetmə orqanlarından biri kimi Pedoqoji Şurada birləşir. «Ümumtəhsil haqqında» qanunun 12-ci maddəsinə əsasən, Pedaqoji Şura tədris proseslərinə dair müxtəlif problemlərlə məşğul olmaq üçün əsas və ümumi təhsil müəssisələrində yaradılır. Pedaqoji Şuraya sədrlik ümumi təhsil müəssisəsinin rəhbəri tərəfindən həyata keçirilir və müəssisədə işləyən bütün pedaqoqlar və həkim də şuraya daxil olur. Şura səs çoxluğu ilə qərarlar qəbul edir və onun yığınağı ən azı 6 aydan bir keçirilir və protokolda əks olunur. Qurum tədris prosesini analiz edir, şagirdlərin növbəti təhsil pilləsinə keçməsinə, şagirdlərin ümumi orta təhsil proqramından xaric olmalarına dair qərarlar qəbul edir, təhsil müəssisəsində pedaqoji və sosial adaptasiya proqramlarına dair təşəbbüslər irəli sürür.

Latviyada orta təhsil sistemində 967 ümumtəhsil məktəbi mövcuddur, həmin məktəblərdə 340 min şagird, o cümlədən 255 min nəfər orta təhsil müəssisələrində, 85 min nəfər isə ibtidai təhsil ocaqlarında təhsil alırlar. Orta təhsildə xalis qeydiyyat əmsalı 92% (7-18 yaşlı uşaqların təhsilə cəlb olunma səviyyəsi), ümumi qeydiyyat əmsalı (7-18 yaşlı uşaqlarla yanaşı, məktəbə erkən gedən 6 yaşlı və məktəbi gec başa vuran 19 yaşlı faktiki təhsil alan uşaqların 7-18 yaşlı şagirdlərə faizlə nisbəti) isə 98%-dir.

Latviyada müəllim-şagird nisbətinin hazırkı səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin anoloji göstəricisindən o qədər də kəskin fərqlənmir. Belə ki, ibtidai təhsildə bir müəllimə 12,5 şagird, orta təhsildə isə 11 şagird düşür. Təhsil xərclərinin ÜDM-də payı, bir şagird hesabı ilə təhsilə dövlət büdcəsinin xərcləri kifayət qədər yüksəkdir və aparıcı Qərblərlə müqayisə oluna bilər. 2007-ci ilin yekunlarına

görə, bu ölkələrdə təhsilə ÜDM-nin təxminən 5%-i qədər vəsait xərclənib²⁷. Son illər bütövlükdə ümumi təhsilin bütün pillələrində oxuyan bir şagird üçün orta hesabla 1000 dollar xərclənib.

Latviyada müəllimlərin əmək haqqı keçmiş Sovet ölkələri ilə müqayisədə xeyli yüksəkdir. 2009-cu ildə bu ölkədə müəllimlərin 1 stavka üçün məvacibi 790 dollar təşkil edib²⁸.

Latviyada dövlətin orta təhsilə ciddi diqqəti, yüksək qərb standartlarına uyğun maliyyələşmə mexanizminin tətbiqi öz bəhrəsini verib. **Əvvəla**, Latviya orta təhsil sistemi son illər beynəlxalq test proqramlarında yetərincə uğurlu nəticələr nümayiş etdirib. **TIMSS-2007** reytingində Latviya 8-ci nəticə göstərməklə riyaziyyatdan 537 və təbiət fənləri üzrə 542 bal toplayıb. Qiymətləndirmədə orta məqbul bal səviyyəsi 500 qəbul olunub. **PIRLS** qiymətləndirməsində Latviya 542 balla 17-ci nəticəni göstərib. **PISA** proqramında Latviya 490 balla 26-cı yerdə qərarlaşıb. **Bundan başqa**, Ümumdünya İqtisadi Forumunun 2009-cu ildə tərtib elədiyi “Qlobal rəqabət qabiliyyətli indeksi”nin təhsillə bağlı göstəricilərinin səviyyəsinə görə Latviyanın mövqeyi xeyli əlverişlidir²⁹. Ölkənin 138 dövlət arasında əldə etdiyi nəticələr belədir:

- **ibtidai təhsilin keyfiyyətinə görə 40-cı yer;**
- **təhsil xərclərinin səviyyəsinə görə 23-cü yer;**
- **orta təhsillə əhatə səviyyəsinə görə 33-cü yer;**
- **təhsil sisteminin inkişafına görə 57-ci yer;**
- **riyaziyyat və təbiət elmlərinin tədrisinin keyfiyyətinə görə 60-cı yer;**
- **məktəb idarəçiliyinin keyfiyyətinə görə 50-ci yer;**
- **məktəblərin internetə çıxış səviyyəsinə görə 30-cu yer.**

Son 10 illikdə orta məktəbləri bitirənlərin ali məktəbə qəbul əmsalı Latviyada kifayət qədər yüksək olub və orta hesabla 60% təşkil edib. Məsələn, bu müddətdə hər il orta məktəbi başa vuran 21-22 min məzunun 12,5-13 min nəfəri tələbə adı qazanıb³⁰.

Latviya 2009-cu ildə YUNESKO tərəfindən tərtib olunan təhsil inkişafı indeksinin (The EFA Development Index) səviyyəsinə görə 129 ölkə arasında 36-cı nəticəni göstərib³¹. Həmin indeksin hesablanması istifadə olunan 4 indikatorun 2-si – ibtidai təhsillə əhatə səviyyəsi və əhəlinin savadlılıq səviyyəsi bilavasitə orta təhsilin inkişafı ilə bağlıdır.

²⁷ <http://www.childinfo.org>

²⁸ <http://www.rian.ru/world/20090729/179000090.html>

²⁹ The Global Competitiveness Report 2009–2010. www.weforum.org

³⁰ «General Education. Level of General Secondary Education».

³¹ www.unesco.org

§6. Gürcüstan Respublikasının orta təhsil sisteminin təhlili ³²

Gürcüstanda orta təhsil sistemində islahatlar 1995-ci ildən başlanıb. Həmin il dövlət təhsil siyasətinin və təhsil sisteminin ümumi prinsiplərini müəyyənləşdirən “Təhsil islahatlarına dair” Dövlət Proqramı qəbul olundu. Proqram 7 komponentdən ibarət idi. Bura islahatlara informasiya və ictimai dəstək, islahatların metodoloji cəhətdən təmin olunması, təhsilin maliyyələşməsi üçün normativ müddələrin müəyyənləşdirilməsi və s. kimi komponentlər daxil idi. 1997-ci ildə isə “Təhsil haqqında” Qanun qəbul edildi, 14 əsas fənn üzrə tədris planları və təhsil standartları təsdiqləndi. Həmin mərhələdə islahatların başlıca hədəfləri kimi tədris planlarının işlənməsi, müstəqil fəaliyyət göstərmək üçün orta təhsil müəssisələrinə daha çox azadlıq və geniş muxtariyyət verməklə onların potensialının gücləndirilməsi, 6-illik ibtidai təhsil proqramına və orta təhsil proqramına keçidə imkan yaradılması; interaktiv tədris və təlim metodlarının stimullaşdırılması; təhsilin idarə olunmasında əksmərkəzləşmə prinsiplərinin tətbiqi məsələləri nəzərdə tuturdu.

Lakin 2003-cü ildə Gürcüstanda baş vermiş «Qızılqül inqilabı»ndan dərhal sonra ölkədə təhsil sistemində də radikal dəyişikliklər başladı. Bu vaxtadək təhsilin inkişafı üzrə vahid, geniş strategiya mövcud deyildi, səmərəsiz avtoritar idarə sistemi fəaliyyət göstərirdi, təhsilə ayrılan xərclərin son dərəcə məhdudluğu üzündən təhsil müəssisələrinin maddi bazasının yenilənməsi baş verməmişdi, müəllimlərin əmək haqları son dərəcə aşağı idi («Qızılqül inqilabı» ərəfəsində pedoqoji işçilərin məvacibi 35-40 dollar civarında idi), müəllimlərin peşə inkişafı sisteminin fəaliyyəti tam dayanmışdı, müəllim peşəsi ictimaiyyət arasında tamamilə gözdən düşmüşdü, kölgə iqtisadiyyatının görünməmiş miqyası təhsildə sosial bərabərsizliyi ağılaşmaz həddə çatdırmışdır, ümumtəhsil müəssisələrində təhsilin səviyyəsi son dərəcə aşağı idi, tədris planları və metodları köhnəlmişdi, Sovet məzmunlu dərsliklərdən istifadə olunurdu, akkreditasiya qaydalarının olmaması üzündən xeyli sayda keyfiyyətsiz tədris müəssisələri fəaliyyət göstərirdi, uşaqlara qayğı sistemi onların hüquqlarını qorumaq iqtidarında deyildi, zəif maddi baza, qeyri-peşəkar və elmi cəhətdən əsaslandırılmamış tədris planı və metodları xüsusi ehtiyacı olan uşaqların təhsilinə mane olurdu, elmdə prioritetlər yox idi, maliyyələşmə mühiti rəqabətsiz idi. Bütün bunlar inqilabdan öncəki Gürcüstan təhsil sisteminin simasını əks etdirir.

Belə bir şəraitdə bu ölkənin orta təhsil sistemində daha köklü islahatlara start verildi. Xüsusilə də təhsil və elmin idarə olunması sistemlərində baş verən mühüm dəyişikliklər tədris və elmi-tədqiqat institutlarına muxtariyyətin verilməsilə nəticələndi. Əksmərkəzləşmə prinsipinə əsaslanan yeni idarəetmənin modelinin tətbiqi Təhsil Nazirliyinin strukturunda, təhsilin idarə olunması sistemində keyfiyyət dəyişikliəri tələb edirdi. Bu islahatların nəticəsi kimi təhsilin idarə olunması səlahiyyətləri idarəetmə sisteminin yeni formalaşdırılan qurumları – tədris resurs mərkəzləri, dövlət qurumları, təhsil və elmi tədqiqat qurumları və s. arasında bölüşdürüldü. İlkin olaraq təhsil və elm sistemində tam siyasəti həyata keçirmək üçün əsas orqan kimi Gürcüstan Təhsil və Elm Nazirliyi yaradıldı. Öz səlahiyyətləri çərçivəsində Nazirlik ona tabe olan bütün orqanları əlaqələndirir və onlara nəzarət edir. İslahatlar çərçivəsində 2004-cü ildə Milli (Dövlət) İmtahanı və Qiymətləndirmə Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəz yaranan kimi dərhal IV və IX siniflərdə riyaziyyat və gürcü dili fənləri üzrə biliyin qiymətləndirilməsi prosesini həyata keçirdi.

Bunun ardınca - 2006-cı ildə təhsil resurs mərkəzləri yaradıldı və bununla da ərazi üzrə qurumların rolu dəyişdi. Elə həmin il başqa bir təsisat - təhsil müəssisələrinin Dövlət Akkreditasiyası Agentliyi yaradıldı. Bu qurumun məqsədi bütün təhsil müəssisələrinin, o cümlədən ümumtəhsil məktəblərinin akkreditasiyasını aparmaqdan və onların fəaliyyətinin keyfiyyətinə nəzarət etməkdən ibarətdir.

Tədris proqramının qiymətləndirilməsi üzrə Milli Mərkəz yaradıldı və bunda başlıca məqsəd ümumi təhsil müəssisələri üçün tədris proqramının və planlarının hazırlanmasıdır. 2006-cı ildə Müəllimlərin Peşə İnkişafı Mərkəzi yaradıldı. Mərkəzin məqsədi peşə ixtisasının yüksək standartlara cavab verməsi üçün daha da inkişaf etdirməkdir.

³² Gürcüstanla bağlı bütün təhlil məlumatları əsasən 3 sənədə- hökumətin 2007-ci ildə qəbul etdiyi “Consolidated education strategy and action plan (2007-2011)” adlı sənədə, “Implementation of the international covenant on economic, social and cultural rights. Report of the ministry of education and science of Georgia” sənədə və “Ümumtəhsil haqqında” 2004-cü ildə qəbul olunmuş qanuna istinad olunur

Nəhayət, yeni hakimiyyətin təhsil sahəsində ən ciddi addımlarından biri kimi təhsil sistemində korrupsiya ilə genişmiqyaslı mübarizəyə start verilməsi oldu. 24 iyun 2005-ci ildə prezidentin sərəncamı ilə “Gürcüstanda Milli Antikorrupsiya Strategiyası” təsdiq olunmuşdur. Sənədin tələblərinə uyğun olaraq hökumət Təhsil və Elm Nazirliyinin antikorrupsiya tədbirləri üçün baza rolunda çıxış edən Milli Antikorrupsiya Strategiyası hazırlamışdır. Nazirlik tərəfindən həyata keçirilən “Şagirdlərin Antikorrupsiya Təhsil Proqramı” çərçivəsində 50000 şagird “Qanun mədəniyyəti” adlı pilot kurs keçmişdir. Milli Kurikuluma əsasən şagirdlərə qanunun aliliyini aşıllayan “Vətəndaş Təhsili” adlı yeni dərslik hazırlanmış və pilot layihə çərçivəsində paylanmışdır. Beləliklə, 2004-cü ildə başlanan islahatların qarşısında üç mühüm hədəf dayanırdı:

- (i) *Gürcüstanın orta təhsil sisteminin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması;*
- (ii) *Təhsilin bütün səviyyələrində, o cümlədən orta təhsil sistemində korrupsiyanın aradan qaldırılması;*
- (iii) *Orta təhsilin maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizmlərinin yaradılması.*

2004-cü il ərzində yeni hakimiyyətin orta təhsilin yenidən qurulması istiqamətində gördüyü işlər cəmi 1 il sonra öz bəhrəsini verdi. Orta təhsil sisteminin gələcək inkişafı baxımından 2005-ci il bu ölkədə iki əlamətdar hadisə ilə yadda qaldı.

Birincisi, Avropa Qonşuluq Siyasətinə qoşulmaq üçün Avropa İttifaqı ilə ölkə arasında rəsmi danışıqlar başlandı. Bu təşəbbüslə əlaqədar Gürcüstanda təhsilin və elmin prioritetlərinin daha dəqiq müəyyən olunmasına dair 5 illik fəaliyyət planı hazırlandı. Həmin planda orta təhsillə bağlı aşağıdakı mühüm istiqamətlər öz əksini tapmışdır:

- 1) Müəllimlərin ixtisasının təkmilləşdirilməsi;**
- 2) Məktəb şəbəkəsinin optimallaşdırılması;**
- 3) Sınıfdə şagirdlərin sayının 25-ə endirilməsi;**
- 4) Milli Şagird İttifaqının yaradılması;**
- 5) Tədrisin keyfiyyətinin və şagird nailiyyətlərinin ekspertizası üzrə müstəqil xidmətin yaradılması;**
- 6) Təhsil prosesində baş verənlərlə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması və bu prosesdə ictimai iştirakçılığın təmin olunması;**
- 7) Pədoqoji heyətin maddi və sosial şəraitinin təmin olunması.**

Bunun ardınca təhsil və elm sahəsi də daxil olmaqla hər bir sahədə nəzərdə tutulmuş dəyişikliyi özündə əks etdirən “Vahid və güclü Gürcüstan naminə” adlı dövlət proqramı qəbul olundu. Proqrama əsasən, təhsil islahatları sonda elə mühit formalaşdırmalıdır ki, təhsil sistemi şagird və tələbələrin tələblərini, qabiliyyət və maraqlarını qarşılamaq potensialına malik olsun. Proqramın təhsillə bağlı hədəfləri isə bunlardır: gənclərin və uşaqları sosial həyata cəlb olunması, onların cəmiyyətə inteqrasiyası, rəqabətli şəraitin formalaşdırılması, bilikli mühitin yaradılmasına dəstək. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Təhsil və Elm Nazirliyinin hazırladığı strategiya üzrə bir sıra mühüm fəaliyyətlər nəzərdə tutulmuşdu. Bura təhsil və elmin idarə olunması prosesinin demokratikləşməsi və geniş kütlələrin bu işə cəlb olunması, təhsil sisteminin əksmərkəzləşməsi və tədris müəssisələrinə muxtariyyətin verilməsi, təhsilə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin artırılması və maddi-texniki bazanın inkişaf etdirilməsi, tədris və təlim mühitinin müasir standartlara uyğun qurulması, gürcü təhsil və elm sisteminin beynəlxalq təhsil və tədqiqat sahəsinə inteqrasiya olunması, universitetlərdə beyin və tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, hərtərəfli təhsilin möhkəmləndirilməsi kimi mühüm istiqamətlər daxil edilmişdi.

İkincisi, 2004-cü ildə “Ümumtəhsil haqqında” Gürcüstan Respublikasının Qanunu qəbul olundu. Bu qanun orta təhsil sisteminə köklü dəyişikliklər və yeniliklər gətirdi. Həmin dəyişikliklər ilk növbədə ümumi orta təhsil müəssisələrinə inzibati və maliyyə muxtariyyətinin verilməsilə bağlıdır.

Yeni qanunun 31-ci maddəsinə əsasən, ümumtəhsil müəssisəsi (məktəb) qeyri-maddi istehsal fəaliyyətilə məşğul olan, dövlət qeydiyyatına alınan və akkreditasiya olunan hüquqi şəxsdir. Öz növbəsində, ümumtəhsil müəssisəsinin gerçəkləşdirdiyi ibtidai və baza ümumtəhsil proqramlarının dövlət tərəfindən tanınması üçün müvafiq akkreditasiyadan keçməsi vacibdir. Dövlət məktəbinin

akkreditasiya xərclərini dövlət, özəl məktəbin akreditasiya xərclərini isə maraqlı tərəf çəkir. Akkreditasiyanın dəyərini Gürcüstan Elm və Təhsil, İqtisadi İnkişaf və Maliyyə Nazirlikləri birgə müəyyənləşdirir. Akkreditasiyadan keçmiş özəl məktəb dövlətdən maliyyə almaq hüququna malikdir. Akkreditasiyadan keçməyən ümumtəhsil müəssisəsinin verdiyi sənəd dövlət tərəfindən tanınmır. Ümumtəhsil müəssisələrinin akkreditasiyasını Təhsil Müəssisələrinin Dövlət Akkreditasiyası Xidməti həyata keçirir. Xidmət öz fəaliyyətində müstəqildir və bu qurum akkreditasiyanın şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, şərtlərə əməl edilmədiyi təqdirdə verilmiş akkreditasiyanı ləğv etmək səlahiyyətinə malikdir. Adıçəkilən orqanın rəhbərini bu vəzifəyə təyin və vəzifədən azad etmə səlahiyyəti Gürcüstanın baş nazirinə məxsusdur.

“Ümumtəhsil haqqında” Qanunun 33-cü maddəsi ümumtəhsil müəssisələrinin öhdəlik və səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Həmin səlahiyyətlərə Qiymətləndirmə Mərkəzi tərəfindən tövsiyə edilmiş və qrif almış dərsliklərlə təhsil fəaliyyətinin gerçəkləşdirilməsi, müstəqil şəkildə dərsə gəlmək və getmək imkanı olmayan şagirdlərin nəqliyyatla təmin olunması, başqa məktəb və ictimai təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması, məktəb ərazisində şagirdlərin sağlamlığının müdafiəsi və tibbi cəhətdən tam inkişaf etdirilməsi, habelə onlara psixoloji cəhətdən köməklik göstərilməsi, şagirdlərin qidalanması üçün əlverişli şəraitin yaradılması, fikir plüralizminin təmin olunması, məktəb kitabxanasının formalaşdırılması kimi funksiyalar daxildir.

Gürcüstanda ümumtəhsil müəssisələrinin idarə edilməsi inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi tam əksmərkəzləşmə prinsiplərə əsaslanır. Məktəblərin muxtar idarəçiliyi ümumi təhsil müəssisələrində yerli özünü idarəetmə orqanları tərəfindən təmin olunur. Həmin strukturlara Qəyyumlar Şurası, direktor, Müəllimlər Şurası, Şagirdlərin özünü idarəetmə orqanı və İntizam komitəsi daxildir.

“Ümumtəhsil haqqında” Qanunun 35-ci maddəsinə əsasən, orta məktəblərin milli təhsil planı və ümumtəhsil sahəsində qanunvericiliyinin yerinə yetirilməsinə, təlim-tərbiyə prosesinə və maliyyənin məqsədyönlü xərclənməsinə müəssisənin direktoru cavabdehlik daşıyır. İntizam Komitəsinin qərarlarından şikayət etmək məqsədi ilə nizamnamədə apelyasiya komitəsinin yaradılması nəzərdə tutula bilər. Məktəbin idarə edilməsi açıqlıq və şəffaflıq prinsipləri əsasında gerçəkləşdirilir. Adıçəkilən qanunun 36-cı maddəsi “maraqlar kompleksi” adlanır. Həmin müddəaya görə, dövlət orta məktəblərində maraqlar konfliktini öncədən aradan qaldırmaq üçün Qəyyumlar Şurası valideynlər arasından özünün şəxsi namizədini seçə bilər. Lakin bu valideynlərin məktəbdə pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olmaq, direktorun, yaxud məktəbin inzibati, və ya texniki personalının nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən müzakirələrdə iştirak etmək hüququ yoxdur. Əmək müqaviləsi istisna olmaqla məktəb tərəfindən bağlanan sazişlərdə məktəbin direktoru, direksiyanın başqa üzvləri, qəyyumlar şurasının üzvü və ya bu şəxslərin yaxın qohumu ikinci tərəf ola bilməz. “Yaxın qohum” anlayışının əhatə dairəsi “İctimai Xidmətdə maraqların təmin edilməsi və korrupsiya haqqında” Gürcüstan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsində təsbit olunub. Məktəbin direktoru özünün yaxın qohumu ilə əmək müqaviləsi bağladıqda, həmin razılaşma Qəyyumlar Şurasının razılığı olmadan gerçəkləşdirilə bilməz. Əgər Qəyyumlar Şurasının hər hansı üzvü saziş tərəfinin yaxın qohumudursa, o, müzakirələrdə iştirak etmir. Məktəbin Qəyyumlar Şurası, intizam komitəsi və apellyasiya komitəsinin üzvləri bir-biri ilə yaxın qohum ola bilməz.

“Ümumtəhsil haqqında” Qanunun 37-ci maddəsinə əsasən, Qəyyumlar Şurası valideyn və Pedoqoji Şura tərəfindən özünüidarəetmə məqsədi ilə bərabər səviyyədə 3 il müddətinə seçilmiş 6 və ya 12 nümayəndədən formalaşdırılır. Onun başlıca məqsədi mülki cəmiyyətin məktəb həyatında iştirakını təmin etməkdən ibarətdir. Yerli özünüidarəetmə orqanları Qəyyumlar Şurasına 1 üzv təyin etmə səlahiyyətinə malikdir. Şuranın üzvü ən çoxu iki dəfə seçilə bilər. Qəyyumlar Şurasına sədr rəhbərlik edir. O, Şuranın iclasını çağırmağa, onun gedişini yönəltməyə səlahiyyətlidir, məktəb direktoru ilə əlaqəni gerçəkləşdirir. Şura təhsil ilində azı 3 dəfə, yığıncağın təyin olunduğu ayın 13-də yığılmalıdır. Qəyyumlar Şurası məktəb direktorunun təqdimatı ilə məktəbin büdcəsini və direktorun hazırladığı illik hesabatı təsdiq edir və onun şəffaflığını təmin edir, direktorun təqdimatı ilə məktəbin daxili nizamnaməsini təsdiq edir, Pedoqoji Şura tərəfindən işlənmiş məktəb təhsil planının və milli təhsil planlarının, Qiymətləndirmə Mərkəzinin tövsiyyəsilə qrif verilən dərsliklərin pedaqoqlar tərəfindən seçilməsini, təhsil ili müddətində nəşr olunan nüsxələri barədə razılığını bildirir, maliyyənin xərclənməsinə və mülkiyyətdən istifadəyə nəzarət edir, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tələblərin pozulduğu təqdirdə məktəb direktoru ilə bağlanan müqaviləni ləğv edir, məktəb nizamnaməsində nəzərdə tutulan qaydada şikayətləri araşdırır və müvafiq ölçülər götürür, milli təhsil

planının necə yerinə yetirilməsi məqsədi ilə tədris ilini bitirənlərin illik imtahanını keçirmək üçün milli imtahan mərkəzinə müraciət edir və onunla müqavilə bağlayır. Şura valideyn və pedaqoji şuranın nümayəndələrindən bərabər sayda təşkil olunur. Bura həmçinin Şagirdlərin özünü idarəetmə orqanı tərəfindən seçilmiş bir orta məktəb nümayəndəsi daxildir. Şura Gürcüstanın Təhsil və Elm Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatdan keçməklə direktor seçir. Şuraya ilk seçkilər 7 iyun 2006-cı və 7 mart 2007-ci il tarixlərində keçirilmişdir. İlk mərhələdə potensial seçki dairəsinin 80%-ni əhatə edən bu prosesə təxminən 280 min şagird, 270 min valideyn və 65 min müəllim cəlb olunmuşdur. Hal-hazırda Şuraya 18 min nəfər seçilib ki, onlardan 8,3 min nəfəri müəllim, 8,3 min nəfəri valideyn və 1,7 min nəfəri isə Şagirdlərin özünü idarəetmə orqanı tərəfindən seçilmiş orta məktəb nümayəndələridir.

Ümumtəhsil haqqında” Qanunun 41-ci maddəsinə əsasən, məktəb direksiyası məktəb direktorundan, direktorun müavinindən (müavinlərdən) və mühasibdən təşkil olunur. Məktəb direktoru vəzifəsinə ali təhsilli, 3 illik əmək stajına malik, yaşı 65-dək olan ölkə vətəndaşları seçilə bilər. Direktor 6 il müddətinə seçilir. Eyni bir şəxs yalnız iki dəfə direktor seçilə bilər. Direktor seçkidən sonrakı 2 həftə ərzində direktor müavini, müavinləri haqqında məlumatlar qeydiyyat üçün Elm və Təhsil Nazirliyinə göndərir. Əgər pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququ varsa, müəllim kadrların çatışmazlığı şəraitində direktor müəllimlərin ümumi dərslər yükünün üçdə birindən çox olmamaq şərti ilə dərslər deyə bilər.

Məktəb direktoru qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həmin vəzifəyə namizədliyi irəli sürmüş şəxslər arasından açıq müsabiqədə seçilir. Gürcüstan Elm və Təhsil Nazirliyinin direktorluğa namizədlər arasında keçirdiyi açıq müsabiqədə azı üç nəfər namizəd iştirak etməlidir. Namizədlər Nazirlikdə qeydiyyata alındıqdan sonra sadə səs çoxluğu ilə Qəyyumlar Şurasında seçilir. Əgər direktorluğa namizəd Şuranın üzvüdirsə, o müzakirələrdə iştirak etmir. Qəyyumlar Şurasının bir namizədi təkrar təqdim etməsinə yol verilmir.

Direktorun əsas funksiyalarına ümumi idarəetməni gerçəkləşdirilməsi, ümumtəhsil müəssisəsinin daxili qaydalarının və məktəbin büdcəsinin təsdiq üçün Qəyyumlar Şurasına təqdim olunması, ştat cədvəlinin hazırlanması, Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş şərt və qaydalara müvafiq olaraq müəllimlər və məktəbin başqa əməkdaşları ilə əmək müqaviləsinin bağlanması, hər ili dekabrın 10-da məktəbin Qəyyumlar Şurasına maliyyə fəaliyyəti və təhsil prosesinin vəziyyəti barədə hesabatın verilməsi kimi məsələlər daxildir.

“Ümumtəhsil haqqında” Qanunun 45-ci maddəsi Pedaqoji Şuranın statusunu müəyyənləşdirir. Qanuna əsasən, Şuranın hər bir üzvü bərabər səviyyəli səs hüququna malikdir və onun iclasları üzvlərin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətli. Qurum üzvlərinin üçdə biri öz aralarında razılığa gəldiyi halda Qəyyumlar Şurasını dinləmək üçün Pedaqoji Şuranın iclası çağırılabilir. Pedaqoji Şuraya 3 illik müddətə üzvləri arasından səs çoxluğu ilə seçilmiş sədr rəhbərlik edir.

Pedaqoji Şuranın funksiyalarına daxildir: milli təhsil planını işləyib hazırlayır; qiymətləndirmə mərkəzi tərəfindən tövsiyə edilən və pedaqoqlar tərəfindən təqdir bəyənən qrif almış dərslərləri seçir; təhsil ili ərzində çap olunmuş dərslərləri təsdiq edir; öz nümayəndəsini qəyyumlar şurasına seçir.

Gürcüstanın yeni təhsil qanunu orta məktəblərin idarə olunmasında şagirdlərin rolunu artırır. Belə ki, “Ümumtəhsil haqqında” Qanunun 47-ci maddəsi şagird birliklərinin statusunu tənzimləyir. Həmin müddəaya əsasən, məktəb nizamnaməsinə uyğun olan seçkilər orqanı kimi yaradılır, eyni zamanda ibtidai və orta təhsil pillələrinin hər birində şagirdlərə öz idarəetmə orqanlarının yaradılması hüququ verilir. Şagird özünüidarəetmə orqanı seçki ilə, açıq müzakirə əsasında, siniflərin sayına əsasən şagirdlərin nümayəndələrinin bərabərlik prinsipinin qorunması ilə formalaşdırılır. Bu qurumlara özünüidarəetmə orqanı tərəfindən seçilən sədr rəhbərlik edir.

Qanunvericiliyə əsasən, şagirdlərin özünüidarəetmə orqanının funksiyalarına daxildir:

- a) *Məktəbin daxili qaydaları barədə tövsiyələr hazırlamaq;*
- b) *Qəyyumlar şurasında məktəb üçün önəm daşıyan bütün məsələlərlə bağlı təkliflər vermək;*
- c) *Öz nümayəndəsini Qəyyumlar Şurasına seçmək;*
- d) *Məktəb nizamnaməsi ilə müəyyən edilən və Gürcüstan qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan qaydalara uyğun olaraq grantlar almaq;*
- e) *Üzvlərinin səs çoxluğu ilə məktəb klubları yaratmaq.*

Gürcüstanda tam orta təhsilin Ümumi orta təhsilin davametmə müddəti 12 ildir: ibtidai təhsil 6 il, baza təhsili 3 il, orta təhsil 3 il. Şagirdlər yalnız milli təhsil planına uyğun olaraq ümumi təhsilin hər üç mərhələsini bitirdiyi və hər pilləni başa vurmasına dair Gürcüstan Elm və Təhsil Nazirliyinin müəyyən etdiyi formada müvafiq dövlət sənədləri aldığı təqdirdə tam orta təhsil almış hesab olunur. Həmin pillələrdən hər hansı birini başa çatdırmağa dair sənəd almadan ümumi orta təhsilin başqa pilləsinə keçidə icazə verilmir. Şagirdlərə ümumtəhsil proqramını sürətlə keçməyə icazə verilir. Bu, şagirdin fərdi imkanları nəzərə alınmaqla Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar əsasında gerçəkləşdirilir. Ümumtəhsilin ibtidai mərhələsində təhsil almaq üçün minimal hədd 6 yaşıdır. İbtidai və baza təhsili almaq məcburidir. Dövlət hər bir şagirdin yaşadığı yerə görə və ən yaxınlıqdakı yaşayış məntəqəsində dövlət və ya ana dilində ümumtəhsil almağı təmin edir. Əgər bu hüquqların standart vauçerə uyğunlaşdırılması mümkün deyilsə, dövlət belə şagirdləri maliyyə baxımından yüksək vauçerlə təmin edir. Bundan əlavə, az kontingentli kütləvi məktəblərdə, xüsusi və ya linqvistik azlığı olan məktəblərdə əgər ibtidai mərhələdə 3, baza mərhələsində 6 və orta mərhələdə 21 şagird olarsa, onda həmin müəssisənin şagirdlərinə artırılmış vauçer təqdim olunmalıdır.

Gürcüstanda orta təhsil üçün milli təhsil planının hazırlanmasına, həmçinin həyata keçirilməsinə Milli təhsil planları və Qiymətləndirmə Mərkəzi məsuliyyət daşıyır. Müstəqil institut kimi fəaliyyət göstərən bu mərkəz həmçinin dövlət məktəblərində cari təhsil prosesinin qiymətləndirilməsi sistemini işləyib hazırlayır və milli səviyyədə bu cür qiymətləndirmələri gerçəkləşdirir. Nəhayət, dərslərin milli təhsil planına uyğunluğunu təmin etmək və tövsiyyə olunan dərslərə qrif vermək də Qiymətləndirmə Mərkəzinin səlahiyyət dairəsinə daxildir.

Gürcüstanda ümumi təhsilin idarəçiliyi sahəsində yerli özünüidarəetmə orqanlarına geniş səlahiyyətlər verilib. Həmin səlahiyyətlərə daxildir:

- 1) *Orta məktəblərin fəaliyyətinin effektiv yerinə yetirilməsini təmin edir, yerli büdcədən təhsil planının gerçəkləşdirilməsi üçün məktəbə lazım olan əlavə maliyyə vəsaitinin miqdarını müəyyən edir;*
- 2) *Şagirdlərin sosial və tibb xidmətinin koordinasiyasının qayğısına qalır;*
- 3) *Məktəbdən xaric edilmiş şagirdlərin ümumtəhsil alması üçün tədbirlər görür;*
- 4) *Xəstəlik və başqa üzürlü səbəbə görə ümumtəhsil prosesində iştirak edə bilməyən şagirdlərin ümumtəhsil alması üçün tədbirlər görür;*
- 5) *Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda şagirdin nəqliyyatla təmin olunmasının qayğısına qalır;*
- 6) *Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda şagirdlərin dərslə davamiyyətinin təmin olunmasına yardım göstərir;*
- 7) *Yerli büdcədən ayrılan vəsaitlərin istifadəsi zamanı maliyyə pozuntusu aşkarladıqda məktəbin qəyyumlar şurasına müraciət edib direktorun səlahiyyətlərini ləğv etmək məsələsini qaldırır, Qəyyumlar Şurasının fəaliyyətsizliyi halında Gürcüstan Elm və Təhsil Nazirliyinə Qəyyumlar Şurasının buraxılması və ya direktorun səlahiyyətlərinin vaxtından əvvəl ləğv edilməsi təklifi irəli sürür;*
- 8) *Ərazisində fəaliyyət göstərən məktəb(lər)də Qəyyumlar Şurasına məşvəratçi səsə üzv təyin edir.*

“Ümumtəhsil haqqında” Gürcüstan Qanunu bələdiyyələrlə yanaşı parlament və hökumətin də orta təhsilin idarə olunması sahəsində səlahiyyət və vəzifələrinin sərhəddini dəqiq müəyyənləşdirir. Adıçəkilən qanuna əsasən, ölkə parlamentinin səlahiyyətlərinə daxildir:

- a) *Ümumtəhsil sahəsində dövlət siyasətini və idarəetmənin əsas istiqamətlərinin müəyyən olunması;*
- b) *Zəruri qanunvericilik aktlarının işləyib hazırlanması;*
- c) *Dövri olaraq Gürcüstan hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş ümumtəhsilin milli məqsədlər sənədini müzakirə edib təsdiqləmək*
- d) *Mütamadi olaraq ümumtəhsil sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, maliyyə məsələləri, milli və regional proqramların yerinə yetirilməsi barədə Gürcüstan Elm və Təhsil nazirinin hesabatının dinlənilməsi.*

Şübhəsiz ki, ümumtəhsilin idarə olunmasının əsas yükü Gürcüstan Elm və Təhsil Nazirliyinin çiyindədir. Nazirlik ümumtəhsilin milli məqsədləri sənədini hazırlayır və parlamentdə onu müdafiə edir, İqtisadi İnkişaf və Maliyyə Nazirlikləri ilə birgə bir şagird üçün nəzərdə tutulan maliyyə normativini müvafiq standartla və artırılmış vauçer həcmində təsdiqləyir, ümumtəhsil sahəsində vahid siyasət həyata keçirir, Milli təhsil planını və Qiymətləndirmə Mərkəzinin nizamnaməsini işləyib hazırlayır və qəbul edir, milli təhsil planını təsdiq edir, ümumtəhsil müəssisəsinin maddi-texniki və insan resurslarının normativlərini işləyib hazırlayır, ümumtəhsil müəssisəsinin tikintisinin inşaat standartlarına uyğun olub-olmamasına müvafiq sahə nazirlikləri və idarələr ilə birlikdə qiymət verir, məktəb direktorunun seçilmə müsabiqəsini təşkil edir, qəyyumlar şurası tərəfindən məktəbdə seçilən direktoru və qəyyumlar şurasının üzvlərini qeydiyyatda alır, milli qiymətləndirmənin nəticələrini təsdiqləyir, tədrisin keyfiyyətini yoxlamaq üçün beynəlxalq təşkilatlarla, başqa ölkələrin təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq edir, müəllimlər arasında əmək bölgüsünün minimal həcmi və şərtlərini müəyyənləşdirir, müəllimlərin ixtisasını artırmaq üçün peşəkar ittifaqlarla əməkdaşlığını planlaşdırır, müəllimlərin peşəkar hazırlığını və ixtisasının artırılmasını, onların akkreditasiyasını təmin edir və s.

Gürcüstan qanunvericiliyi ümumtəhsil müəssisəsində dövlət nəzarətinin çərçivələrini çox dəqiq müəyyənləşdirir. "Ümumtəhsil haqqında" Gürcüstan Qanunun 49-cu maddəsinə əsasən, dövlət məktəbləri hər il may ayının 1-dən gec olmayaraq Gürcüstan Elm və Təhsil Nazirliyinə keçən tədris ilindəki fəaliyyəti, təhsil prosesi və maliyyə fəaliyyəti barədə hesabat verir. Hesabatın təqdim edilmə formasını Gürcüstan Elm və Təhsil Nazirliyi müəyyən edib. Məktəblər Nazirliyin tələb etdiyi informasiyaları 15 gün ərzində təqdim etməlidir. Bundan başqa, ümumtəhsil müəssisələri onlara verilmiş lisenziya şərtlərinin pozduğu təqdirdə Gürcüstan Elm və Təhsil Nazirliyi onlara yazılı şəkildə xəbərdarlıq edir. Məktəblər yazılı xəbərdarlıq aldıqdan sonra göstərilən pozuntuları aradan qaldırmayıbsa və ya 1 il ərzində 2 yazılı xəbərdarlıq alıbsa, Nazirlik həmin məktəbin qəyyumlar şurasını buraxmaq və ya vaxtından əvvəl məktəb direktorunun vəzifəsini ləğv etmək, onu direktorun vəzifələrini icra edəcək digər şəxsə dövr etmək səlahiyyətinə malikdir. 2004-cü ildən başlayaraq Gürcüstanda orta təhsilin maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizmi tətbiq olunur. Bu, şagird hesabı maliyyələşməni və hər şagirdə təqdim olunan vauçerin istifadəsini nəzərdə tutur. Vauçer dövlət tərəfindən şagird üçün verilən maliyyə kartı, şagirdin ümumi təhsil almasına imkan verən maliyyələşmə sənədidir.

«Ümumtəhsil haqqında» Qanunun 22-ci maddəsinə əsasən, dövlət tam ümumi təhsil almağı təmin edir və şagirdlərin təhsil alması üçün dövlət ümumtəhsilini 12 il ərzində maliyyələşdirir. Dövlət təhsilə ayrılan xərcləri ibtidai təhsil və ya baza və ya orta ümumtəhsil proqramlarına malik dövlət təhsil müəssisələri üçün ayırır. Özəl məktəbdə təhsil almaq üçün hər şagirdə nəzərdə tutulan maliyyə normativi müvafiq vauçerlə, dövlət onun bu barədə müvafiq akreditasiyası olduğu halda maliyyələşdirir. Dövlət tərəfindən şagirdin təhsilinin maliyyələşməsi mərkəzi büdcədən bir şagird üçün nəzərdə tutulan vauçer əsasında və ümumtəhsil müəssisəsinin kapital xərclərinə daxil edilmədən həyata keçirilir. Standart və artırılmış vauçerin həcmi milli təhsil planı ilə nəzərdə tutulan səviyyəyə çatmaq üçün maksimal yükə görə, təhsil almada mütnasibliyi təmin etmək prinsipini müdafiə etmək üçün gerçəkləşdirilir. Hər bir valideynin təhsil müəssisəsindən məktəb yaşına çatmış uşağının təhsilini maliyyələşdirməsi üçün vauçer almaq hüququ var. Dövlət məktəblərinin kapital xərclərini dövlət və ya yerli özünüidarəetmə orqanı həyata keçirir.

Hər bir azkontingentli məktəb milli təhsil planını yerinə yetirmək xərclərini, bir şagird üçün nəzərdə tutulan maliyyə normativini Gürcüstan Elm və Təhsil Nazirliyinin qərarı əsasında mərkəzi büdcədən əlavə artırılmış vauçer şəklində almaq hüququna malikdir.

Qanunun 23-cü maddəsinə görə, əgər şagird ümumtəhsil müəssisəsində 12 illik təhsili başa vura bilməyibsə, Qəyyumlar Şurası müvafiq yerli özünüidarəetmə orqanına bu şagirdin təhsilini davam etdirməsi üçün maliyyələşməni davam etdirməyi xahiş edə bilər. Maliyyələşmə şagird tərəfindən baza mərhələli təhsil səviyyəsinə çatana qədər davam edə bilər. Əgər şagird bu səviyyəyə çata bilmərsə, məktəb şagirdə ümumi təhsil almağın alternativ formalarını təklif etməyə borcludur.

«Ümumtəhsil haqqında» Qanunun 51-ci maddəsinə görə, hər bir məktəbin müstəqil bank hesabı və möhürü var, onun bütün gəliri və xərcləri birbaşa öz büdcəsinə daxil edilir. Direktor büdcənin icraçısı üçün rəsmi sərəncamverici şəxs olsa da, zəruri xərcləmələr məhz qəyyumlar şurası tərəfindən

təsdiq edilmiş büdcə çərçivəsində həyata keçirilir. Direktor zərurət olduğu təqdirdə qəyyumlar şurasının razılığı olmadan büdcəsinin bir maddəsinin vəsaitlərini 10%-dən artıq olmadan ikinci maddəyə uyğun dəyişə bilər. Bu dəyişiklik müəllimlərin maaşının azalmasına gətirib çıxarmamalıdır. Gürcüstanda 2500 ümumtəhsil müəssisəsi mövcuddur. Həmin məktəblərdə 637 min nəfər, o cümlədən 430 min nəfər əsas və orta məktəblərdə, 207 min nəfər isə ibtidai məktəblərdə şagird təhsil alır. Həmin məktəblərdə 70 min nəfər müəllim çalışır. Orta təhsildə xalis qeydiyyat əmsalı 81%, ümumi qeydiyyat əmsalı 83%-dir. Müəllim şagird nisbəti müxtəlif təhsil pillələri üzrə fərqlidir: ibtidai təhsildə 1 müəllimə 14,5 şagird, orta təhsildə 9,5 şagird düşür. Təhsil xərclərinin ÜDM-də payı 3,1%-dir³³. 2008-ci ilin məlumatlarına görə orta təhsildə bir şagirdə düşən xərc ÜDM-nin adambaşına düşən həcmnin 19,5%-i həcmində, yaxud təxminən 430 dollar təşkil edib. Heç şübhəsiz Gürcüstanda təhsil islahatları yenidən start götürüb və sistemdə baş verən, həmçinin kəmiyyət göstəricilərlə ölçülməsi mümkün olan göstəriciləri ortaya qoymaq hələlik tezdir. Ümumdünya İqtisadi Forumunun 2009-cu ildə tərtib elədiyi “Qlobal rəqabət qabiliyyətli indeksi”nin təhsillə bağlı göstəricilərinin səviyyəsinə görə Gürcüstanın elə də yüksək reyting qazana bilməməsi faktı da hələlik islahatların nəticələrinin tam göstərəmədiyini söyləməyə əsas verir³⁴. Bu indeks üzrə ölkənin ən son göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

- **ibtidai təhsilin keyfiyyətinə görə 67-ci yer;**
- **təhsil xərclərinin səviyyəsinə görə 104-cü yer;**
- **orta təhsillə əhatə səviyyəsinə görə 58-ci yer;**
- **təhsil sisteminin inkişafına görə 97-ci yer;**
- **riyaziyyat və təbiət elmlərinin tədrisinin keyfiyyətinə görə 84-cü yer;**
- **məktəb idarəçiliyinin keyfiyyətinə görə 106-cı yer;**
- **məktəblərin internetə çıxış səviyyəsinə görə 65-ci yer.**

Lakin yuxarıda qeyd olunanlardan görünür ki, orta təhsil sistemində islahatların tamamilə yeni bir mərhələsi başlanıb. Ələlxüsus, orta təhsillə bağlı Qərb standartlarına cavab verən yeni qanun qəbul olunub, bilavasitə təhsil işçilərinin statusunu və fəaliyyətini tənzimləyən «Pədoqoji fəaliyyət haqqında» qanun qüvvəyə minib, cəmi 2-3 il ərzində orta məktəblərin tam inzibati və maliyyə muxtariyyəti təmin olunub, əsas idarəetmə orqanı və orta təhsilə ictimai nəzarətin təmin olunması mexanizmi kimi qəyyumlar şuraları yaradılıb, məktəb direktorlarının seçki əsasında vəzifə tutması təmin edilib, orta təhsilin sovet dövründə qalma normativlər əsasında maliyyələşdirmə mexanizmindən tam imtina olunub və vəucher əsasında şagird hesabı maliyyələşməyə keçid təmin olundu, müəllimlərin attestasiyadan keçməsi mexanizmi işə salınıb. Amma elə göstəricilər var ki, artıq Gürcüstan orta təhsil sistemində real keyfiyyət dəyişikliklərinin başladığını açıq şəkildə nümayiş etdirir. *Əvvəla*, 2003-2008-cu illərdə təhsil xərclərinin məbləği 5 dəfədən çox artaraq təxminən 70 milyon dollardan 320 milyon dollara çatıb. Nəzərə alaq ki, Azərbaycan kimi böyük neft gəlirlərinə malik ölkədə 2008-ci ildə ümumtəhsil məktəblərində oxuyan hər şagirdə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait orta hesabla 485 dollar olub. Məhz elə həmin il Gürcüstanda da bir şagirdə düşən xərc 400 dollar təşkil edib. Nəzərə alaq ki, göstərilən dövrdə Azərbaycanda adambaşına büdcə xərcləri 1600 dollar, Gürcüstanda isə 900 dollar təşkil edib. *Digər tərəfdən*, ötən dövr ərzində təhsil xərclərinin artımı müəllimlərin məvaciblərinin də sürətlə artımına imkan verib. Ötən il Gürcüstanın orta təhsil sistemində müəllimlərin əmək haqqı 200 dollar olub³⁵. Diqqətçəkən məqam budur ki, 2009-cu ildə adambaşına büdcə xərcləri Gürcüstanı təxminən 2 dəfə üstələyən Azərbaycanda orta məktəb müəllimlərinin orta aylıq məvacibi təxminən 200 dollar olub³⁶. Gürcüstanın orta təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsilə bağlı beynəlxalq testlərdə iştirak səviyyəsi və əldə etdiyi nəticələr Azərbaycanla müqayisədə daha pozitivdir. Belə ki, TIMSS-2007

³³ <http://www.childinfo.org>

³⁴ The Global Competitiveness Report 2009–2010. www.weforum.org

³⁵ Gürcüstanın Statistika Departamentinin saytı - www.geostat.ge

³⁶ və Azərbaycan DSK-nın saytı www.azstat.org

reytinqində Gürcüstan 59 ölkə arasında 25-ci nəticə göstərib (437 balla)³⁷. Bundan başqa, PIRLS qiymətləndirməsində Gürcüstan 45 ölkə arasında 37-ci nəticəni (471 bal) göstərib³⁸.

Gürcüstan 2009-cu ildə YUNESKO tərəfindən tartib olunan təhsil inkişafı indeksinin (The EFA Development Index) səviyyəsinə görə 129 ölkə arasında 40-cı yeri tutub³⁹. Bununla belə, hələlik Gürcüstanda orta məktəb məzunlarının ali məktəblərə qəbul əmsalı inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geri qalır. Belə ki, axır 5 ildə hər il orta hesabla ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci siniflərini 64-65 min şagird başa vurub və ondan cəmi 20%-i (təxminən 13 min nəfəri) ali məktəb tələbəsi adını qazana bilib..

Son illər Gürcüstanın orta təhsil sistemində qazanılan əsas uğurlardan biri də orta məktəblərin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsidir. Hökumətin qarşısına qoyduğu hədəfə görə, 2007-2011-ci illərdə şagirdlərin 100, müəllimlərin isə 70%-i yeni kompüter proqramları vasitəsilə kompüter bilikləri əldə edəcəklər. 2005-2007 illərdə isə 1000-dək dövlət məktəbi təxminən 10 min ədəd kompüterlə təchiz olunmuşdur. Proqrama start verilən dövrdə hər 200 şagirdə 1 kompüter düşürdüsə, 2008-ci ildə hər 20 şagirdə 1 kompüter düşüb. Elə təkcə proqramın icrasına başlandığı ilk 2 ildə 6 min müəllim kompüter kursu keçmiş, 20 min şagird proqrama cəlb olunmuşdur. 2009-cu ilin sonunadək dağlıq rayonlar da daxil olmaqla bütün məktəblərin 67%-nin kompüter şəbəkəsinə qoşulması təmin olunub. 2007-2011-cu illər üzrə məktəblərin İKT ilə təchizatı proqramın büdcəsi 49 milyon GEL (30,5 milyon dollar) təşkil edir. Gürcüstan orta təhsil sistemində islahatların 1-ci mərhələsi 2008-ci ildə - 12 illik ümumi təhsilə keçidlə başa çatdı. Bu mərhələdə isə tədris planının məzmununda dəyişikliklər aparılır, tədris metodologiyasının və şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, müəllimlərin ilkin təhsilinin və sonrakı inkişafının dəstəklənməsi istiqamətində addımlar atılır.

Hazırda isə Gürcüstan Təhsil Nazirliyi «Gürcüstanla öyrən və öyrət» adlı yeni proqrama start verib. Proqram çərçivəsində xaricdən dəvət olunmuş 1000 nəfər ingilis dilli müəllim gürcü həmkarları ilə birgə 2010-2011-ci illərdə orta məktəb şagirdlərinə ingilis dili dərsləri tədris edəcəklər⁴⁰.

³⁷ http://timssandpirls.bc.edu/TIMSS2007/PDF/TIMSS2007_InternationalMathematicsReport.pdf

³⁸ http://nces.ed.gov/surveys/pirls/table_1.asp

³⁹ www.unesco.org

⁴⁰ <http://www.tlg.gov.ge>

§7. Çexiya Respublikasının orta təhsil sisteminin təhlili⁴¹

Çex təhsil sisteminin əsası 1774-cü ildə məcburi məktəb təhsilinin təşkili ilə qoyulub və bu ölkənin hazırkı təhsil sistemi uzunmüddətli ənənəyə söykənir. Uşaqlar bilik və bacarıq əldə etməyə məktəbəqədər təhsillə başlayır və ibtidai, orta, universitet və alimlik dərəcəsi qazanmaq üçün təhsillə davam edirlər. Hazırda Çexiyada mövcud olan orta təhsil sistemi 1989-cu ildə ölkədə baş verən həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi dəyişikliklər nəticəsində formalaşmışdır. 1992-94-cü illərdə təhsil prosesləri ilə bağlı müxtəlif hüquqi mexanizmlərin tətbiqi bu sahədə islahatların bünövrəsini qoydu. Həmin islahatlar orta məktəblərdə inzibati, iqtisadi və pedaqoji müstəqilliyi gücləndirdi və nəticədə orta təhsil sisteminin əksmərkəzləşməsi prosesinə start verildi. Bu proses orta təhsillə bağlı verilən qərarların üzərində mərkəzi hökumətin inhisarçılığına son qoydu. Şərti olaraq islahatların növbəti mərhələsi 2000-ci ildən başlayır. Həmin il hökumət təhsil sahəsində Dövlət İnformasiya Texnologiyaları siyasətilə bağlı sənədi qəbul etdi. Bundan bir il sonra Təhsilin İnkişafına dair Milli Proqram bəyənildi. Həmin sənəddə şəxsiyyətin inkişafı, təhsilə çıxış imkanlarının bərabərləşdirilməsi, təhsil prosesində açıqlığın və vətəndaş cəmiyyətinin rolunun gücləndirilməsi kimi hədəflər müəyyən olunub.

Aparılan islahatlar Çexiyada orta məktəblərə böyük nüfuz qazandıraraq onları yaxşı işləyən hazırlanmış təşkilatı ənənələrdən faydalanırlar. Dövlət məktəblərində təhsil tam pulsuzdur. İcbari təhsil məktəbəqədər təhsildən başlayır. Uşaq bağçaları uşaqların ilkin öyrənmə vərdişlərini gücləndirmək, həmçinin uşaqlar arasında ictimai ünsiyyətin yaranmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulub. Bu təhsil pilləsi uşaqların ibtidai məktəbə düzgün istiqmətlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Həmin mərhələdə körpələr valideynlərin və müəllimlərin köməyi ilə məntiqi düşünməyi və müzakirə etməyi öyrənirlər. Eyni zamanda bu bacarıqlar onların ibtidai məktəbə daxil olmalarından əvvəl intellektual və təhsil səviyyələrini qiymətləndirməyə kömək edir.

Məktəblərə qəbul altı yaşından başlayır. Həmin vaxt uşağın məktəb təhsili üçün psixosomatik cəhətdən yetişib-yetişmədiyini qiymətləndirilir. Bunun əsasında uşaq ya sinifə qəbul olunur, ya da valideynlərin xahişi və pedaqoji-psixoloq məsləhətçinin tövsiyyəsi ilə uşağın məktəbə getməsi növbəti ilə dək təxirə salınır. Əksər uşaqlar öz məcburi məktəb təhsillərini əsas təhsil məktəblərində bitirirlər. Əqli yaxud fiziki qüsuru olan uşaqlar üçün xüsusi məktəblər fəaliyyət göstərir. Əsas təhsil müəssisələrindən və xüsusi məktəblərdən əlavə uşaqlar öz məcburi təhsillərinin bir hissəsini çoxillik qrammatika məktəblərinin aşağı siniflərində və rəqs konservatoriyalarının aşağı siniflərində bitirə bilirlər. Məsələn, rəqs konservatoriyalarında səkkiz illik təhsildən sonra uşaqlar orta təhsillərini ənənəvi məktəblərdə davam etdirmək hüququ qazanırlar.

Çexiya Respublikasında doqquz illik məcburi təhsil mövcuddur. Bu dövr ibtidai və əsas təhsil pilləsini əhatə edir. Uşaqlar 7-10 yaş dövründə ibtidai məktəbdə oxuyurlar. Doqquz illik məcburi təhsili bitirən orta təhsil şagirdləri tam orta təhsil almaq üçün ərizə ilə müraciət etməlidirlər. Çexiyada 11-19 yaşlı uşaqlar ya gimnazialarda orta təhsil alır, yaxud əsas məktəbi bitirərək 16-19 yaş dövründə tibb, pedaqoji, hüquq və s. kolleclərdə xüsusi orta təhsil alırlar. Təhsilin son pilləsində təhsil müddəti adətən ümumi məktəblərdə üç, qrammatika yaxud peşə məktəblərində isə dörd il davam edir. Orta təhsil səviyyəsini bitirmək üçün şagirdlər buraxılış imtahanları verməlidirlər. Buraxılış imtahanları Çex dilindən və orta məktəbin təmayülünə uyğun olaraq tələbənin müstəqil seçimi əsasında bir neçə fəndən ibarət olur. Orta məktəb təhsilini tamamladıqdan sonra şagirdlər ali peşə təhsili yaxud universitet təhsili almaq imkanını qazanırlar.

Çexiyada orta təhsil sisteminin fəaliyyəti hökumət tərəfindən dövrü olaraq işləyən hazırlanan və reallaşdırılan təhsil proqramlarına əsaslanır. «Təhsil haqqında» Qanunun 3-cü maddəsinə görə, Çex Respublikası təhsil və gənclərin işləri üzrə Nazirliyin işləyib hazırladığı Milli Təhsil Proqramını elmi sahədə çalışan ekspertlərlə, həmkarlar təşkilatları və işəgötürənlər birlikləri ilə müzakirə edir və sənədin ilk variantını müzakirələr üçün hökumətə təqdim edir. Hökumət isə həmin Proqramı təsdiq

⁴¹ Çexiyada orta təhsil sisteminin təhlilinə dair əsas məlumatlar Çexiya hökumətinin 2008-ci ildə UNESCO-ya təqdim etdiyi "National report on the Development of Education Series 2008" adlı sənəddən və 2004-cü ildə qəbul olunan "The Education Act on Pre-school, Basic, Secondary, Tertiary Professional and Other Education" – bu ölkənin təhsil haqqında qanunundan götürülüb.

üçün Nümayəndələr Palatasına və Parlamentin Senatına təqdim edir. Əsas və orta təhsil, həmçinin məktəbəqədər təhsil pillələrinin hər biri üzrə təhsil proqramları hazırlanır. Belə proqramlarda təhsilin məzmunu və şərtləri, uşaqların və şagirdlərin təhsildə qazandıqları nəticələrin qiymətləndirilməsi, dərslərin və müəllimlər üçün əyani vəsaitlərin işlənilməsi və hazırlanması və qiymətləndirilməsi kimi bütün mühüm məsələlərin həll yolları öz əksini tapır. Bu baxımdan təhsil proqramları təhsil sisteminin maliyyə ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi üçün ən vacib sənədlərdən biri hesab olunur.

Çexiya qanunvericiliyinə görə, orta məktəblərdə dərslər 5 günlükdür. Tədris il boyu - 1 sentyabrdan 31 avqustadək fasilələrlə – semestrlərarası tətillərlə davam edir. 1-ci və 2-ci siniflərdə icbari dərslərin sayı həftədə 22 saat, 3-5-ci siniflərdə 26 saat, 6-7-ci siniflərdə - 30 saat, 8-9-cu siniflərdə isə - 32 saat təşkil edir. «Təhsil haqqında» Qanunun 27-ci maddəsinə əsasən, orta məktəblərdə dərslər pulsuz paylanır. Hazırlıq və 1-ci siniflərə oxuyanlara, eləcə də ibtidai siniflərdə təhsil alan əlil şagirdlərə məktəb alətləri və dəftərxana ləvazimatları pulsuz verilir. Adıçəkilən qanunun 161-ci maddəsinə görə, Təhsil Nazirliyi hər bir məktəb və şagird üçün ümumölkə standartları (buna tənzimləyici standartlar da deyilir) təyin edir və jurnalda nəşr etdirir. Yerli hakimiyyət orqanı regionlar üzrə tənzimləyici standartların bir təqvim ilində məbləğini və bir uşaq, şagird, yemək, çarpayı, qrup, şöbə və s. üzrə ölçü vahidini təyin edir. Tənzimləyici normalara xüsusi təlim ehtiyacı olan şagirdlər üçün kompensasiya da daxildir.

İnkişaf etmiş bütün digər ölkələrdə olduğu kimi, Çexiyada da orta məktəblər geniş inzibati-maliyyə muxtariyyətinə malikdir və təhsil müəssislərinin idarəçiliyində Qəyyumlar Şurası həlledici rola malikdir. Bu ölkənin «Təhsil haqqında» Qanunun 167-ci maddəsinə görə, Qəyyumlar Şurası həm ibtidai, həm də orta təhsil ocaqlarında yaradılır. Şura ibtidai sinif şagirdlərinin valideynlərinə (yaxud onları himayəyə alan şəxslərə), yuxarı sinif şagirdlərinin isə bilavasitə özlərinə, eyni zamanda pedaqoji kollektivə məktəbin idarə olunmasında iştirak etmək imkanı verir. Qəyyumlar Şurasının üzvlərinin sayını, seçki üçün qaydaları təsisçi müəyyənləşdirir. Öz növbəsində, təsisçi Şura üzvlərinin üçdə birini təyin etmək hüququna malikdir. Qurum üzvlərinin digər üçdə birini ibtidai sinif şagirdlərin hüquqi təmsilçiləri və ya yuxarı sinif şagirdlərinin özləri, sonuncu üçdə birini isə pedaqoji kollektiv seçir. Qəyyumlar Şurası üzvünün namizədliyi yalnız bir subyekt (ya təsisçi, ya şagirdlər, ya da müəllimlər) tərəfindən irəli sürülə bilər. Şuraya seçkilərin təşkilinə məktəb direktorları məsuliyyət daşıyır. İbtidai sinif şagirdlərinin hüquqi təmsilçiləri və ya yuxarı sinif şagirdləri Qəyyumlar Şurasına tələb olunduğu sayda üzv seçmədikdə, yerdə qalan üzvlərin təyin olunması hüququ məktəb direktoruna keçir. Şuraya üzvlər 3 il müddətinə seçilir. Qurumun yığınağı ən azı ildə 2 dəfə keçirilir. Yığınaqlar sədr tərəfindən aparılır, ilk iclasda sədrliyi məktəb direktoru edir. Həmin iclasda rəqlament (reqlament səs çoxluğu ilə qəbul olunur) müəyyənləşdirilir və sədr seçilir. «Təhsil haqqında» Qanunun 167-ci maddəsi Qəyyumlar Şurasının vəzifələrini müəyyənləşdirir. Həmin vəzifələrə daxildir:

- **məktəbin tədris proqramlarına və onların həyata keçirilməsinə dair təkliflərə münasibət bildirmək;**
- **məktəbin fəaliyyətinə dair illik hesabatları təsdiq etmək;**
- **daxili davranış və maddi stimullaşdırma qaydalarını təsdiqləmək;**
- **ibtidai və orta məktəblərdə şagird biliklərinin qiymətləndirilməsinə dair qaydaları təsdiq etmək;**
- **məktəbin inkişafına dair strateji məqsədlərin hazırlanmasında iştirak etmək, növbəti il üçün məktəbin büdcə layihəsini müzakirə etmək;**
- **məktəbin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər təklif etmək;**
- **Çexiya Respublikasının Təhsilə Nəzarət Orqanının hesabatlarını müzakirə etmək;**
- **məktəb direktoruna, təsisçiyə, təhsil sisteminə cəlb olunmuş dövlət qurumlarına və digər dövlət idarəetmə orqanlarına təkliflər vermək və bildirişlər təqdim etmək.**

Orta məktəblərdə əsas icraçı mexanizmi direktor vəzifəsidir. Məktəb direktorları təhsillə bağlı bütün məsələləri həll etməyə, xüsusilə də məktəblərin və tədris bazalarının şəraitini müəyyənləşdirməyə, təhsilin tədris proqramları çərçivəsində aparılmasını təmin etməyə, pedaqoji kollektivin davamlı

olaraq öz bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirməsinə şərait yaratmağa, dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin istifadəsinə məsuliyyət daşıyır. Onlar Çexiyanın Təhsilə Nəzarət Orqanının məktəbdə təftiş aparmasına, Qəyyumluq Şurasının sərbəst fəaliyyət göstərməsinə, Şuranın qanun çərçivəsində məktəbin fəaliyyətinə dair zəruri sənədlərlə bağlı məlumatlara çıxışına şərait yaratmağa borcludur.

Məktəb direktorları məsləhətçi orqan kimi Tədris Şurası yaradır, orada tədris fəaliyyəti ilə bağlı tədbirləri müzakirə edir. Qərarların qəbul edilməsində Şura üzvlərinin fikirləri nəzərə alınır. Məktəbin bütün müəllimləri Şuraya üzv olurlar.

Dövlət məktəblərinin direktorları açıq müsabiqə vasitəsilə seçilirlər. Müsabiqədə iştirak etmək istəyən ərizəçilər üçün əsas şərtlər müvafiq ixtisas dərəcəsi və iş təcrübəsidir. Tender zamanı pedaqoji təcrübə yoxlanılır və ərizəçilərin aparıcı vəzifə üçün tələb olunan başqa şərtləri yerinə yetirib-yetirmədiyi müəyyən olunur. Müsabiqə komissiyasının tövsiyyəsi əsasında Nazirlik direktorun təyin olunması haqqında qərar qəbul edir. Çexiya Məktəb Müfəttişliyi dövrü olaraq (4 ildən bir) direktorun fəaliyyətini qiymətləndirir. Təftişin nəticəsi məqbul hesab edildikdə, direktor növbəti müddətə həmin vəzifəyə yenidən təyin olunur, mənfi olduqda direktor seçkisi üçün yeni müsabiqə elan olunur.

Çexiyada orta təhsil sahəsində səlahiyyətlər müxtəlif qurumlar arasında bölüşdürülüb. Həmin qurumlara daxildir:

1) Çexiya Respublikasının Təhsil, Gənclər və İdman Nazirliyi. Bu orqan orta məktəblərin maliyyələşdirilməsinə və idarəçiliyinə məsul olan mərkəzi dövlət orqanıdır. Bu istiqamətdə Nazirliyin başlıca funksiyalarına təhsil sahəsində dövlət idarəçiliyinə ümumi rəhbərlik, təhsilin məqsədlərinə nail olmaq üçün ilkin şərtlərin hazırlanması, orta məktəblərdə şagird hesabı ilə illik qeyri-investisiya vəsaitləri və əmək haqları xərcləri üçün normaları müəyyən olunması, ümumiyyətlə təhsil xərclərinin müəyyən olunması məqsədilə xərc formullarının və uyğun təhsil əmsallarının yaradılması, təhsil sisteminin cari vəziyyətinə və perspektiv inkişafına dair illik hesabatlar işləyib hazırlanması, məktəblər haqqında qeydiyyat sisteminin və məlumatlar bazasının fəaliyyətinin təmin olunması kimi məsələlər daxildir.

Nazirliyin strukturuna aid edilən regional təhsil idarələri bilavasitə məktəblərin maliyyələşdirilməsi və idarə olunması üçün məsul yerli səviyyəli dövlət orqanlarıdır. Bu qurumlar 2 ildən bir əhatə etdiyi ərazidə təhsilin inkişafı ilə bağlı uzunmüddətli plan işləyib hazırlayır, yeniləyir və çap etdirir, təbəçiliyində olan məktəblərə direktorlar təyin edir və onları işdən azad edir, həmin məktəblərə maliyyə vəsaitlərinin köçürülməsini təmin edir, xüsusi ehtiyacı olan uşaqlara qrantlar ayırır, dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin istifadəsinə dair hesabat hazırlayır.

2) Bələdiyyələr. Orta təhsil sahəsində bələdiyyələrin əsas vəzifələrinə icbari təhsilə məcburi davamiyyətin təmin olunması üçün ilkin şərtləri hazırlaması və bələdiyyələrin səlahiyyəti dairəsində olan orta məktəblərdə bütün şagirdlərin oxuması üçün əlverişli maddi-texniki şəraitin yaradılmasıdır. Bələdiyyələr həmçinin dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə vəsaitlərinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş prinsiplərə və regional formul əmsallarına müvafiq olaraq bölüşdürülməsi üçün təkliflər işləyib hazırlayır və bu paketi regional orqana təqdim edir. Yerli özünüidarə qurumları qüvvədə olan hüquqi prosedurlara uyğun olaraq dövlət büdcəsindən orta təhsillə bağlı aldıkları maliyyə vəsaitlərinin idarə olunmasına dair hesabat hazırlayıb regional təhsil orqanlarına təqdim etməyə borcludurlar.

3) Çexiya Məktəb Müfəttişliyi. Bu qurum təhsilə daimi və effektiv dövlət nəzarətinin təmin edilməsi üçün yaradılıb. Məktəb Müfəttişliyi bilavasitə Təhsil Nazirliyi tərəfindən yaradılmış dövlət idarəetmə orqanıdır. Nəzarət qurumuna rəhbər Nazirlik tərəfindən təyin olunur və işdən azad edilir. Müfəttişlik təhsil planlarına və təhsil təlimatlarına uyğun olaraq bütün səviyyələrdə məktəblərdə təhsilin nəticələrinə və bütövlükdə təhsil prosesinə, tədris fəaliyyəti üçün maddi-texniki şərtlərin təmin olunmasına, dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə vəsaitlərinin istifadəsinin effektivliyinə, ümumiyyətlə təhsil prosesilə əlaqədar bütün hüquqi qaydalara riayət olunmasına nəzarət edir. Çexiya Təhsil, Gənclər və İdman Nazirliyi tərəfindən yaradılmış Məktəb Müfəttişliyi dövlət idarə etmə orqanı olub hüquqi normativ aktlara müvafiqliyə dövlət nəzarətini həyata keçirməklə yanaşı, qanun çərçivəsində xarici qiymətləndirmə işini həyata keçirir – yəni, təhsil şərtlərini, həyata keçirilməsini və nəticələrini təsdiq edir və qiymətləndirir, illik hesabatlar buraxır, və s. Bundan

başqa, təhsilin və təhsil xidmətlərinin təmin olunması ilə bağlı hüquqi normativ aktlara müvafiqliyə və dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə vəsaitlərinə dövlət nəzarəti işini həyata keçirir.

Çexiyada orta məktəblərin infrastruktur ehtiyaclarının təmin olunması ilə bağlı qanunvericilikdə hüquqi mexanizmlər müəyyənləşdirilib. Məktəb binalarının tikintisi üçün maliyyə vəsaitləri dövlət büdcəsinin investisiya xərcləri bölməsindən və yerli (bələdiyyə) büdcələrindən ayrılır. Dövlət təkcə öz mülkiyyətində olan orta məktəblərin deyil, özəl və bələdiyyə mülkiyyətində orta məktəblərin də tikintisində iştirak edir. Məktəb binalarının tikintisinə qoyulan investisiya yerli büdcədə yüksək paya malikdir. Tədris avadanlıqlarının alınması xərcləri isə birbaşa dövlət büdcəsindən ayrılan təhsil xərclərinin tərkibinə daxildir. Ayrı-ayrı məktəblərə verilən avadanlıqlar müəyyən edilmiş normalar - şagirdlərin sayı əsasında müəyyən olunur. Tədris avadanlıqları 1989-cu ilə qədər mərkəzi qaydada təchiz edilirdi. Əsas tədris avadanlıqları pulsuz, digər avadanlıqlar isə sifariş əsasında təmin olunurdu. 1990-cı ildən sonra mərkəzi «Komenium» təchizat şirkəti fəaliyyətini dayandırdı. Məktəb avadanlıqlarını təmin edən çoxlu sayda firmalar yaranmağa başladı. Bununla belə, təxminən 1990-cı ilin ortalarına qədər kifayət qədər istehsalçı olmadığı üçün orta məktəblərin avadanlıqlarla təchizatında rəqabət yox idi. Ona görə də həmin dövrdə müxtəlif distribütor firmaları tədris avadanlıqlarını xaricdən almağa başladılar. Hazırda isə çoxlu sayda çex firmaları elə yüksək keyfiyyətli avadanlıqlar istehsal edirlər ki, xaricdən anoloji avadanlıqların alınmasına ehtiyac son 10 ildə kəskin şəkildə azalıb.

Eyni vəziyyət dərsliklərin çapı sahəsində də özünü göstərir. Dərsliklərin nəşri ilə həddən artıq çoxlu sayda yerli firmalar məşğul olur. Təhsil Nazirliyi dərsliklərin istifadə üçün yararlı olub-olmamasına rəy verir. Hər bir məktəb bazara çıxarılan müxtəlif dərsliklər arasından öz seçimini etməkdə müstəqildir. Dərsliklər bütün orta məktəb şagirdləri üçün tam pulsuzdur.

Çexiyada orta təhsilin hər bir pilləsi (ibtidai, əsas və ümumi orta məktəb) üzrə ayrıca tədris proqramları mövcuddur. Həmin proqramların hamısı vahid standartlara əsaslanır və tədris planlarının tərkibi bir-birindən çox fərqlənmir. Məktəblərə həmin planların tərkibində 30%-ə qədər dəyişiklik aparmağa icazə verilir. Lakin bu addım regional təhsil orqanı ilə razılaşdırılmalı və məktəb rəhbərliyi tərəfindən təsdiqlənməlidir. Məktəbin direktoru təhsil planlarına riayət olunması və onlarda dəyişikliyə görə məsuliyyət daşıyır. Direktor ekspert dəstəyi almaq üçün kurrikulum komissiyası (məsləhətçi metodoloji orqan) yarada bilər. Tədris qaydaları da daxil olmaqla təhsil proqramı hüquqi sənəd hesab olunur. Onun başqa sənədlərlə, məsələn, metodoloji təlimatlarla əvəzlənməsinə yol verilmir. Əgər məktəb öz proqramını hazırlamaq qərarına gələrsə, onda həmin sənəd akkreditasiyadan keçirilməlidir.

Çexiya qanunvericiliyi orta məktəb müəllimi kimi çalışmaq üçün kifayət qədər sərt tələblər müəyyənləşdirib. Əvvəla, müəllim işləmək istəyən şəxs mütləq pedoqoji ixtisaslardan biri üzrə universitet təhsilinə malik olmalıdır. Müəllimlik fəaliyyətinə başlamaq üçün dövlət qulluğunda olduğu kimi ayrıca olaraq imtahan vermək tələb olunur. Müəllimlərin həftəlik dərs yükü 22 saat, il ərzində orta hesabla 880 saat təşkil edir. Qanunvericiliyə görə, orta təhsilin bütün pillələrində çalışan müəllimlər üçün il ərzində iş günlərinin sayı eynidir. Onlar ilin 40 həftəsini və ya 181 gününü siniflərdə keçirməlidirlər.

Çexiyada müəllimlərin məvacibləri əksər keçid ölkələrilə müqayisədə xeyli yüksəkdir. İƏİT-nin statistikasına görə, Çexiyada alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzrə dolların məzənnəsi ilə müəllimlərin illik əmək haqqı 30 min dollar, cari qiymətlərlə 21 min dollar təşkil edir. Bu, orta hesabla müəllimlərin orta aylıq əmək haqqının 1750 dollar təşkil etməsi deməkdir⁴².

Hazırda Çexiyada 1,5 milyon nəfər şagird, o cümlədən 1,0 milyon nəfər əsas və orta, 500 min nəfər isə ibtidai məktəblərdə təhsil alır. Orta təhsildə xalis qeydiyyat əmsalı 90%, ümumi qeydiyyat əmsalı 96%-dir. Müəllim-şagird nisbəti ibtidai təhsildə 16,2, orta təhsildə 10,5 nəfər, ümumi orta təhsildə orta hesabla 12 nəfər təşkil edir. Son illər təhsil xərclərinin ÜDM-də payı 4,5%, o cümlədən ibtidai və orta təhsilin 2,5%-i qədər (İƏİT ölkələri üzrə orta hesabla 4%) ətrafında olub. Həmin xərclərin təxminən 90%-i dövlətin, 10 faizi özəl sektorun payına düşür. İbtidai təhsildə bir şagirdə düşən xərcin məbləği ÜDM-nin adambaşına düşən həcmnin 13, orta təhsildə isə 24%-i qədərdir⁴³. İƏİT-nin təhsil statistikasına əsasən aparılan hesablamalar göstərir ki, Çexiyada ibtidai sinifdə oxuyan 1

⁴² «Education at a Glance 2008. OECD indicators». www.oecd.org

⁴³ <http://www.childinfo.org>

şagirdə dövlət büdcəsindən cari qiymətlərlə 1700 dollar, yuxarı orta sinifdə oxuyan hər şagirdə görə isə 3500 dollar (alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzrə dolların məzənnəsi ilə uyğun olaraq 2200 dollar və 4500 dollar), ümumi orta təhsil üzrə orta hesabla 2000 dollar vəsait xərclənir. Bu, Azərbaycanın anoloji göstəricisindən təxminən 5 dəfə çoxdur.

Çexiyada tam orta təhsili başa vurma əmsalı (**upper secondary graduation rates** – təhsilin bu pilləsini başa vuranların məktəbi bitirməli olan yaşda olan bütün uşaqlara faizlə nisbəti) 90% təşkil edir. Ən son məlumata görə ali təhsil pilləsinə daxilolma əmsalı (**entry rates to tertiary education** – orta təhsil müəssisəsini başa vuraraq ali təhsil müəssisələrinə daxil olanların bütün orta məktəbi bitirənlərə faizlə nisbəti) orta hesabla 50% təşkil edir (1995-ci ildə 27% olmuşdu)⁴⁴.

Ümumdünya İqtisadi Forumunun 2009-cu ildə tərtib elədiyi “Qlobal rəqabət qabiliyyətli indeksi”nin təhsillə bağlı göstəricilərinin səviyyəsi olduqca yüksəkdir. Ölkənin 2009-cu il üzrə göstəriciləri belədir:

- **ibtidai təhsilin keyfiyyətinə görə 17-ci yer;**
- **təhsil xərclərinin səviyyəsinə görə 68-ci yer;**
- **orta təhsillə əhatə səviyyəsinə görə 40-cı yer;**
- **təbiət elmlərinin və riyaziyyatın keyfiyyətinə görə təhsil sisteminin inkişafına görə 57-ci yer;**
- **riyaziyyat və təbiət elmlərinin tədrisinin keyfiyyətinə görə 10-cu yer;**
- **məktəb idarəçiliyinin keyfiyyətinə görə 36-cı yer;**
- **məktəblərin internetə çıxış səviyyəsinə görə 19-cu yer.**

Çexiya 2009-cu ildə YUNESKO tərəfindən tərtib olunan təhsil inkişafı indeksinin səviyyəsinə görə 129 ölkə arasında 33-cü yeri tutur⁴⁵. Orta təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsilə bağlı beynəlxalq testlərdə iştirak səviyyəsinə gəldikdə, TIMSS-2007 reytingində Çexiya 59 ölkə arasında 22-ci yerdə qərarlaşıb (486 balla). PISA Beynəlxalq Proqramı çərçivəsində Çexiya 57 ölkə arasında 563 balla 13-cü nəticəni nümayiş etdirib.

⁴⁴«Education at a Glance 2008. OECD indicators». www.oecd.org

⁴⁵“EFA Global Monitoring Report Education for All 2010”. www.unesco.org

Yekun qeydlər

Azərbaycan hökuməti təhsil sistemini, o cümlədən orta təhsili peşəkar səviyyədə hazırlanmış, uzunmüddətli dövrdə təhsil siyasətinin prioritetlərini və hədəflərini özündə əks etdirən proqramlar vasitəsilə idarə etmir. Doğrudur, təhsil sektoru ilə bağlı müəyyən proqramlar, məsələn, ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsində pedaqoji kadr təminatına (2005-2009-cu illər üzrə), ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatına (2005-2007-ci illər), təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasına (2008-2012-ci illər), məktəb təkintisinə dair inkişaf proqramları mövcuddur. Lakin bu proqramlar spesifikdir və təhsil siyasəti, orta və uzun müddətli dövüdə strateji sahə olaraq təhsilin inkişafı ilə bağlı hədəfləri özlərində ehtiva etmirlər.

Tədqiqat çərçivəsində təcrübəsini araşdırdığımız ölkələr məhz bu cür proqramların hazırlanmasına üstünlük verir. Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonrakı 20 il ərzində Latviya təhsil probleminin də həllinə geniş diqqətin yetirildiyi «Milli İnkişaf Planı», «1995-2001-ci illər üzrə Təhsilin İnkişafı Konsepsiyası», «2002-2005-ci illər üzrə Təhsilin İnkişafı Konsepsiyası», «2008-2015-ci illər üzrə təhsilin inkişafı siyasəti», «2007-2013 illər üzrə Təhsilin İnkişafına dair Təvsiyələr» adlı sənədlər qəbul etmişdir. Gürcüstan hökuməti «Təhsil islahatlarına dair» Dövlət Proqramı, «Şagirdlər üçün Antikorrupsiya Təhsil Proqramı», Çexiya hökuməti isə «Təhsilin İnkişafına dair Milli Proqram» kimi sənədlər qəbul etmişdir. Eyni zamanda, bu ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycanda ümumtəhsil sisteminin fəaliyyətini, orta məktəb müəllimlərinin statusunu, onların əməyinin ödənilməsi sistemini, müəllim və şagirdlərin həftəlik dərslər yükünü, tədrisin məzmununu tənzimləyən qanunlar yoxdur. Bütün bu məsələlər məmurların subyektiv rəyi əsasında hazırlanan təlimatlarla tənzimlənir. Belə şəraitdə parlamentin və deməli geniş ictimaiyyətin rəyi nəzərə alınmadan, bir çox hallarda onların məlumatı olmadan ayrı-ayrı icraçı məmurların şəxsi təşəbbüsü əsasında orta təhsil sistemində «islahat» adı altında hansısa dəyişikliklər edilir. Bəzən eksperiment xarakterli bu addımlar həm şagirdlərin tədrisinin keyfiyyətini aşağı salır, həm də ictimai vəsaitlərdən səmərəli istifadəyə səbəb olur. Məsələn, qüvvədə olan kurikulumda 5-ci siniflər üçün həftəlik dərslər yükünün maksimum yükü 27 saat müəyyən olunub. Amma ayrı-ayrı məktəblərdə həmin sinifdən olan şagirdlərə 30-31 saat dərslər tədris olunur. Bu, kurikulumda nəzərdə tutulmayan, təhsil nazirinin əmrilə məktəblərə həvalə olunan «Həyat bacarıqları» adlı yeni fənnin, həmçinin iki xarici dilin (rus və ingilis, yaxud fransız və alman dillərinin) paralel tədris olunması hesabına baş verir. Halbuki mövcud tədris proqramı uşaqlara 1 xarici dilin keçirilməsini, dil seçimində isə şagirdlərə sərbəstliyin verilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycanda orta təhsilin və pedaqoji fəaliyyətin nüfuzdan düşməsi artıq milli təhlükəsizlik probleminə çevrilib. Təxminən axır 5-6 il əvvələdək əsasən ali məktəblərə qəbul ərəfəsində olan 10-11-ci sinif şagirdləri məktəbdənkənar hazırlığa üstünlük verirdilər. Bu o demək idi ki, şagirdlər aşağı siniflərdə müəyyən standartlara uyğun bilik əldə edə bilsələr də, onların ali məktəblərə qəbulu üçün biliklərinin daha peşəkar səviyyədə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulurdu. Amma son illər hətta ibtidai siniflərdə oxuyan uşaqlar, əsas təhsil pilləsinin şagirdləri də məktəbdənkənar hazırlıq olmadan keçinə bilmirlər. Bu, artıq orta təhsilin aşağı pillələrində də tədrisin keyfiyyətinin insanların ehtiyaclarını qarşılaya bilməməsini göstərir. Aydın ki, ailələr keyfiyyətli tədrisin öhdəsindən gələ bilməyən müəllimlərin «əməyinin» əvəzini izafi xərcə düşməklə – repetitor tutmaqla ödəməli olurlar. Araşdırmalar göstərir ki, hazırda ali məktəbə hazırlaşan bir şagirdin məktəbdənkənar hazırlığı üçün ailələrin illik xərci dövlət büdcəsindən bir şagirdə çəkilən illik xərcdən təxminən 3 dəfə çoxdur.

Hökumət orta təhsil sistemində heç bir institusional dəyişikliklərə səbəb olan addımlar atmadığı halda, bir sıra texniki dəyişiklikləri «islahat» adı ilə cəmiyyətə təqdim etməyə müvəffəq olub. Məsələn, 15 illik müzakirələrdən sonra hökumət yeni «Təhsil haqqında» Qanun qəbul etdi. Nəinki hökumət nümayəndələri, hətta opponent siyasi institutların təmsilçiləri, peşəkar ekspertlər kimi cəmiyyətdə qəbul olunan şəxslər də yeni qanunun əvvəlki dövrlə müqayisədə orta təhsildə hansı dəyişikliklərə səbəb olacağına, bunun hansı fərqli mexanizmlərlə baş tutacağına üzərindən sükutla keçirlər. Halbuki nə məktəblərə inzibati-maliyyə muxtariyyətinin verilməsi, nə müəllimlərin statusunun və pedaqoji kadrların maddi təminat sisteminin dəqiq prinsiplərinin müəyyən olunması, nə məktəblərin fəaliyyətinə vətəndaş nəzarətinin təmin olunması, nə də orta təhsilin maliyyə

ehtiyaclarının hesablanması üçün dəqiq çərçivələrin cızılması ilə bağlı yeni qanunda hər hansı mexanizm və prinsiplər yoxdur. Əksinə, yeni qanunun bəzi müddəalarını mütərəqqi addım kimi qiymətləndirmək çətindir. Məsələn, 11 illik icbari təhsilin müddəti 9 ilə endirilib. Halbuki 17-18 yaşlı uşaqların az qala 40 faizinin orta təhsildən yayındığı ölkədə belə bir qərarın qəbulunu inandırıcı dəlillərlə arqumentləşdirmək asan deyil. Doğrudur, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində yalnız əsas təhsil icbaridir. Amma həmin ölkələrdə Azərbaycandan fərqli olaraq mükəmməl orta ixtisas və peşə təhsili sistemi mövcuddur. Yəni, orta məktəblərdə oxumaq istəməyən 15-16 yaşda uşaqların təhsilini davam etdirməsi üçün alternativ və zəmanətli təhsil sistemləri mövcuddur. Eyni zamanda iqtisadiyyatın işçi qüvvəsinə tələbatı və əmək bazarı elə dinamik inkişaf edir ki, orta ixtisas və peşə təhsili məktəbləri oxumaq istəyən bütün şagirdləri qəbul edə bilirlər. Azərbaycanda isə bu cür məktəblər son illər əsas təhsili bitirdikdən sonra məktəb həyatından kənarlaşmağa üstünlük verən 55-60 min 15-16 yaşlı uşaqların ən yaxşı halda 12-13 min nəfərini (21-22%-ni) qəbul etmək iqtidarında olub.

Orta təhsil sistemində şəffaflıq və ictimai nəzarət imkanlarının təmin olunması sahəsində ciddi problemlər var. Rəsmi statistikada regionlar üzrə müəllimlərin sayı, rayonlar üzrə təhsil xərcləri, ayrı-ayrı məktəblərin büdcəsi, məktəblər və rayonlar üzrə müəllimlərin peşə-ixtisas səviyyəsi və profili ilə bağlı məlumatları tapmaq mümkün deyil. Hətta informasiya sorguları əsasında belə məlumatları əldə etmək vətəndaş cəmiyyəti institutlarına da müyəssər olmur. Orta məktəblərdə ailələrin ianələri hesabına fondlar yaradılır, amma əksər hallarda həmin fondların istifadəsi barədə valideynlərə hesabat verilmir. Direktorlar məktəbin nə tədris, nə maliyyə fəaliyyəti barədə ictimaiyyətə, həmçinin pedoqoji heyətə hər hansı hesabat vermir. Təhsil Nazirliyinin özünün hesabatları formal xarakter daşıyır və orta təhsil sisteminə effektiv ictimai nəzarətin təmin olunmasına imkan vermir. Yuxarıda qeyd olunan məlumatlardan hər hansına Nazirliyin yüzlərlə səhifədən ibarət çoxlu sayda hesabatlarında rast gəlmək mümkündür. Əksinə, axır illərdə Təhsil Nazirliyinin saytında (www.edu.gov.az) məlumatların əlçatanlığının məhdudlaşdırılmasına yönəlik bəzi dəyişikliklər edilib. Məsələn, hər il məktəb tikintisinə ayrılan vəsaitlərin rayonlar və məktəblər üzrə bölgüsü artıq 2 ildir saytdan yığışdırılıb. Yaxud, 11-ci siniflərdə təşkil olunan mərkəzləşdirilmiş imtahanların nəticələri 2008-ci ildə həm məktəblər, həm fənlər üzrə təqdim olunmuşdu. Amma sonrakı il üzrə imtahanların nəticələrinə dair hesabatda Nazirlik ayrı-ayrı məktəblərdə şagirdlərin imtahanda iştirak və imtahandan kəsilmə faizini əks etdirməklə kifayətlənib, hər bir məktəbin şagirdlərinin ayrı-ayrı fənlər üzrə əldə etdiyi nəticələr hesabatdan çıxarılıb. Halbuki, TQDK ali məktəblərə qəbulun nəticələrini bu prinsip əsasında dərc edir və bu cür unifikasiya olunmuş statistika eyni məktəbin hər iki imtahanda göstərdiyi nəticələri müqayisə etməyə imkan verirdi.

Azərbaycanda orta təhsil sisteminin problemlərini kifayət qədər çoxsaylı və fərqli yanaşmalarla arqumentləşdirmək olar. Lakin ən obyektiv qiymət orta təhsil sisteminin əldə etdiyi nəticələr və bu nəticələrin başqa ölkələr ilə müqayisəsində ortaya çıxır. Fikrimizcə, bu tədqiqatdakı beynəlxalq müqayisələr obyektiv qiymətləndirmələr üçün maraqlı məlumat və yanaşmalar təqdim edəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar

1. "School reform: a survey of recent international experience". **Nick Canning, Team Leader, Education PMSU**
2. "Secondary education in oecd countries. Common challenges, differing solutions". **Pasi Sahlberg, Ph.D., European Training Foundation solutions**
3. "Education at a glance 2008. OECD indicators".
4. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы.
5. "Expanding Opportunities and Building Competencies for Young People. A New Agenda for Secondary Education". **The World Bank. Washington, DC**
6. "The Programme for International Student Assessment (PISA)". **OECD**
7. "Highlights From TIMSS 2007: Mathematics and Science Achievement of U.S. Fourth and Eighth-Grade Students in an International Context". **Patrick Gonzales**
8. "Reaching the marginalized. EFA Global Monitoring Report. Education for All 2010". **UNESCO Publishing.**
9. "Global education digest 2009 comparing education statistics across the world". **The UNESCO institute for statistics**
10. "The Dakar Framework for Action. Education for All: Meeting our Collective Commitments".
11. "National report on the Development of Education Series 2008". Czech Republic.
12. "The development of Education. National report of Latvia-2008".
13. "Latvia: System of Education 2007"
14. "Development Education Policy of Latvia 2008-2015"
15. "Concepts of education development 2002-2005". **Riga-2002.**
16. "Educational reform, curriculum change and teacher education in Georgia" **George Sharvashidze**
17. Consolidated education strategy and action plan of Georgia (2007-2011). **Tbilisi-2007.**
18. "Education in Georgia". **UNICEF.**